

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАФУРОВ»**

**ББК-92+81•2 ТОҶ
ТДУ-03+4С (ТОҶ)
Р-47**

Бо ҳуқуқи дастнавис

РАҲИМОВ АБДУЛҶОСИМ ИБРАГИМОВИЧ

**ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВИИ УНСУРҶОИ ЛУҒАВИИ МОВАРОУННАҲРИИ «ҒИЁС-
УЛ-ЛУҒОТ» БО ЛАҲҶАҶОИ МУОСИРИ ҶАНУБИВУ
ШИМОЛИИ ТОҶИҚӢ**

**Автореферати
диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илми филология, аз рӯйи ихтисоси 10.02.00-Забоншиносӣ
(10.02.20-Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқобалавӣ)**

ХУҶАНД-2022

Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом дода шудааст.

Рохбари илмӣ: **Ҳасанзода Абдучамол Ашраф** - доктори илми филология, профессори кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»

Муқарризони расмӣ: **Ҳомидов Дилмурод Раҷабович** - доктори илми филология, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Файзиева Сарварҷон Аҳмадовна - номзади илми филология, дотсенти кафедраи забонҳои тоҷикӣ ва русии Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд

Муассисаи тақриздиханда: Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Ҳимояи диссертатсия «22»-юми феввали соли 2023, соати «15⁰⁰» дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6ДКОА-037 назди Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (735700, ш.Хучанд, кӯчаи Мавлонбеков,1) баргузор мегардад.

Бо матни диссертатсия дар китобхонаи Муассисаи давлатии таълимии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва сомонаи www.hgu.tj. шинос шудан мумкин аст. Эълони дифои кори диссертатсионӣ ва фишурдаи он дар сомонаи расмии КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон www.vak.tj. ҷой дода шудааст.

Автореферати диссертатсия дар таърихи « » _____ соли 2022-юм ирсол карда шуд.

Котиби илмии Шуро:
номзади илми филология, дотсент

Шарипова М. З.

МУҚАДДИМА

Мубрами мавзуи таҳқиқот. Қазияи маҳфуз мондани унсурҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ зикрғфта дар лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ то ҳол ба таври комил мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, мавриди муқоиса қарор додани калимаву таркиб ва ибораҳои фарҳангномаи мазкур бо маводи лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ яке аз масоили мубрами забоншиносии муосири тоҷик ба шумор меравад.

Ромпурӣ фарҳангномаи худро, ки дар байни фарҳангномаҳои дигар хусусияти чамбасткунандаро дорад, дар асоси маводи осори илмиву адабӣ ва луғатномаҳои гузаштагону ҳамзамононаш дар давоми чаҳордаҳ сол таълиф карда, онро соли 1827-ум анҷом додааст. Дар фарҳанги мазкур ҳабадҳо ҳазору панҷсаду сиву ҳафт воҳиди луғавӣ шарҳ дода шудаанд ва як ҳиссаи чунин унсурҳои луғавиро калимаву таркиб ва ибораҳои ташкил додаанд, ки бо вучуди аз доираи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ берун шуданашон дар забони мардуми минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва мавзӯҳои бурунмарзии тоҷикнишин боқӣ мондаанд. Маҳз ҳамин ҷиҳат моро водор кард, ки ба таври муқоисавӣ лексикаи кӯҳани фарҳангномаро бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор диҳем.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Доир ба хусусиятҳои алоҳидаи ин фарҳангнома то имрӯз як қатор асару мақолаҳо ба таъби расида, рисолаҳои илмӣ ҷимоя гардидаанд.

Профессор М. Н. Қосимова дар яке аз дастурҳои таълимии худ ҳангоми баррасии масъалаҳои ба сарфу наҳв вобаста қайдҳои муаллифи «Ғиёс-ул-луғот»-ро дар ин хусус зикр кардааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ андешаҳои Ромпуриро роҷеъ ба хусусияти муродифӣ пайдо намудани баъзе пешоянду пасояндҳо, вучуди ҳодисаи имола дар калимаҳои тоҷикӣ, муҳаффаф гардидани вожаҳо, иддае аз истилоҳоти забоншиносӣ: изофат, «бо»-ҳои зинат, зоидаи мақсур, мазмум, вазифаҳои пешоянди «ба», дар вазифаи пайвандаки ҷудоии «ё» ба кор рафтани пайвандаки пайҳами «-у», вои отифа, вои таҳфиф, «йо»-и маълум, «йо»-и маъҷул ва ғайраҳо мулоҳизаҳои судманд баён намудааст¹.

Муҳаққиқ дар таҳқиқоти дигараш назари Ромпуриро дар хусуси калимаҳои муарраб, наҳҳои баъзе унсурҳои ёридихандаи тоҷикӣ ва вазифаҳои грамматикӣ онҳо зикр кардааст².

Бояд гуфт, ки хидмати муҳаққиқ ва луғатшинос А. Нуров дар таҳия, мулҳақот ва тавзеҳоти ду ҷилди матни «Ғиёс-ул-луғот», ки дар маҷмуъ 896 саҳифаро дарбар мегирад, хеле калон аст. Сабаби ба ин кор мушқил даст задани номбурда ба сарчашмаи муҳим ҳисоб ёфтани ин луғатнома вобаста аст. Худи таҳиягар дар пешгуфтори ин фарҳангнома овардааст, ки «аксар дар материали лексикаи ин луғат...инкишоф ва такмилу тағйири хоси забон ва инъикоси таърихи тамаддуни халқро дидан мумкин аст, зеро таърихи чамъият, пеш аз ҳама, дар таърихи забони он чамъият инъикос меёбад»³

Рисолаи номзадии А. Воҳидов ба хусусиятҳои маъноиву сохтори фарҳангномаи мазкур бахшида шуда⁴, дар таҳқиқоти дигари ӯ масъалаҳои зерин: яке аз сарчашмаҳои «Ғиёс-ул-луғот» ба шумор рафтани «Мадор-ул-афозил», шарҳу эзоҳи воҳидҳои луғавӣ бо воситаи муродифҳо, таркиби луғатномаи мазкур, эзоҳи баъзе унсурҳои грамматикӣ дар он дучороянда, аҳамияти «Ғиёс-ул-луғот» дар таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ форс ва монанди инҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд⁵.

¹ Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик. – Душанбе, 2003. – 113 с.

² Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар). – Душанбе, 2007. – 171 с.

³ Ромпурӣ М. Ғиёс-ул-луғот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987, – 480с.; ҷилди 2. – 416с. Ҳамаи мисолҳо аз ҳамин нашр аст, аз ин рӯ, минбаъд пас аз зикри мисол дар қавсайни дохили матн танҳо ҷилд ва саҳифаи онҳо дода мешавад.

⁴ Воҳидов А. Структурно-семантическая характеристика лексики в «Гияс-ул-луғот». Автореф.дисс...канд. филол. наук. – Душанбе, 1975. – С.4-31.

⁵ Воҳидов А. Тафсири маънои калимаҳо дар «Ғиёс-ул-луғот» // Маҷмуаи мақолаҳои Донишгоҳи давлатии Самарқанд. Барориши 240. 1973.–С.43-48; Воҳидов А. Таркиби «Ғиёс-ул-луғот» // Маҷмуаи мақолаҳои

Профессор Д. Хоча дар асару мақолаҳои нуктаи назари Ромпуриро дар бораи баъзе истилоҳоти тоинқилобии тоҷику форс, эзоҳҳои онҳо аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ишора намудааст⁶.

Профессор А. Ҳасанов дар чанд таҳқиқоташ доир ба назари муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар истифодаи калимаҳо, сохтори онҳо, хусну қубҳашон, мавридҳои истифодаи ҳар кадоми онҳо, ҳолатҳои иловаи пешванду пасвандҳои тоҷикӣ ба унсурҳои иқтибосии аз забонҳои дигар дохилшуда, махсусан калимаҳои арабӣ ва монанди инҳо қайдҳои ҷолиб кардааст⁷.

Дар таҳқиқи Р. Каримхӯчаева масъалаи усулҳои ба таҳфиф дучор гардидани калимаву ибора ва баъзе ҷумлаҳо дар асоси маводи «Ғиёс-ул-луғот» мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф таъкид кардааст, ки дар луғатномаи мазкур садҳо унсурҳои луғавӣ дучор меоянд, ки муаллифи фарҳанг усулҳои муҳаффаф шуданашонро нишон дода, назари худро дар бораи ба чунин шаклҳо дучор гардидани онҳо баён намудааст. Маълум мешавад, ки унсурҳои луғавии забон дар натиҷаи ихтисори садонҳо, ҳамсадоҳо, ҳичоҳо дар мавқеҳои гуногуни воҳидҳои луғавӣ шакли таҳфифёфта гирифта метавонанд⁸.

Дар паҷуҳиши Ф. Ҷалолова масъалаи зикру шарҳи истилоҳоти забоншиносӣ аз тарафи Ромпурӣ баррасӣ гардида, назари ӯ дар бораи истилоҳоти қисмҳои гуногуни забоншиносӣ, баъзе категорияҳои морфологӣ, мисли шумораи исмҳо, ҷамъи шикастаи арабӣ, истифодаи калимаҳои мансуб ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва ғайраҳо мавриди таҳлил қарор гирифтааст⁹.

Ба ин тариқ, маълум мешавад, ки «Ғиёс-ул-луғот» дар гузашта яке аз фарҳангномаҳои муътамад ва муътабар ба шумор рафта, дар он аксари маълумоти дар луғатномаҳои пешгузаштагони Ромпурӣ дарҷгардида оварда шудаанд. Ба ин нукта ишора карда, профессор Д. Хоча чунин навиштааст, ки «маълумоту тавзеҳоте, ки дар фарҳангномаю дастурҳои таълимии асрҳои миёна фароҳам оварда шудаанд, натиҷаи паҷуҳишу бозёфтҳои донишмандони пешини мо ба шумор меравад, ки баъдтар дар асрҳои XV-XIX ин равия хеле густариш ёфта, барои таълифи луғатҳои муътамаде чун «Ғиёс-ул-луғот» ва рисолаю дастурҳои ҷиддии илмию таълимӣ замина фароҳам меоварад»¹⁰.

Воқеан, қисми маводи луғатномаҳои тоинқилобӣ бо калимаҳои дар лаҳҷаҳои мухталифи муосири тоҷикӣ мавҷуда нишон медиҳад, ки онҳо барои инъикос гардидани сайри таърихӣ унсурҳои луғавӣ ёрии калон мерасонанд, зеро дар чунин фарҳангномаҳо гурӯҳи калони воҳидҳои луғавие шарҳ дода шудаанд, ки онҳо ба ҳамон шакли қадимашон ё ба гунаи тағйирёфта дар забони мардуми тоҷик боқӣ мондаанд. Бинобар ин, барои муайян намудани этимологияи қисми зиёди калимаҳо лафзи лаҳҷавӣ низ баробари маводи

Донишгоҳи давлатии Самарқанд. Барориши 246. 1973.–С.216-220; Воҳидов А. Шарҳи изофӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» // Маҷмуаи мақолаҳои Донишгоҳи давлатии Самарқанд. Барориши 318. 1977.–С.83-87; Воҳидов А. Аҳамияти «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин дар таърихи фарҳангшиносии тоҷику форс // Масъалаҳои филология. –Самарқанд, 2003. –С.90-94.

⁶ Давлатбеки Хоча. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. –Душанбе: Диловар.1998. –149 с.; Ходжаев Д. Таджикская лингвистическая мысль X-XVI вв. Автореф. дисс...докт. филол. наук. –Душанбе, 2004. –45с.

⁷ Ҳасанов А. Ҳусни сухан аз нигоҳи Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ // Шамъи анҷуман. Хучанд.1996. – С.79-96; Ҳасанов А. Зикри нуқси сухан дар вожаномаҳои куҳан. Хучанд, 2001. –41с.; Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –Хучанд: Нури маърифат, 2003. –253 с.

⁸ Каримхӯчаева Р. Тафсири усулҳои таҳфифи вожаҳо дар фарҳангномаҳои нимаи аввали қарни XIX (дар асоси маводи «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ). Рисола барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои филологӣ. –Хучанд, 2006. –150с.

⁹ Ҷалолова Ф. А. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ. –Хучанд, 2012. –С. 18-74.

¹⁰ Давлатбеки Хоча. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. –Душанбе: Диловар.1998. –С. 65.

осори хаттӣ хизмат мекунад. Аз ин рӯ, ба ин гуна калимаву ибораҳо бо назари безътиной муносибат намудан ва пасту беарзиш ҳисоб кардан далели ноогоҳии шахс аз гузаштаи дури унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ ҳисоб мешавад. Аз ин нуқтаи назар аҳамият доштани калимаву ибораҳои лаҳҷавиро ба эътибор гирифта, муаллифони баъзе фарҳангномаҳои этимологии забони русӣ, мисли М. Фасмер дар луғати этимологияшон ифодаҳои лаҳҷавиро дар қатори унсурҳои луғавии дигар ҷой додаанд.

Маҳз аҳамияти калон доштани чунин калимаву ибораҳоро дар назар дошта, профессор Ғ. Ҷӯраев бо таъя ба гуфтаи академик А. А. Шахматов навиштааст, ки «осори хаттӣ на ҳамеша дар бораи таркиби овозии давраҳои гузаштаи забон маълумоти бозътимодде дода метавонанд. Лаҳҷаҳои имрӯза сарчашмаи асосианд, ки аз онҳо барои грамматикаи таърихӣ маводи муҳим ва ниҳоят боварибахш метавон гирифт»¹¹.

Профессор А. Ҳасанов дар бораи муҳим будани омӯзиши калимаҳои лаҳҷавӣ андешаронӣ намуда навишта буд, ки ин гуна вожаву ибораҳо дар тақомули бинои сухан ва инъикоси ҳашамати рӯзгори мардум мушқилкушои суханварон ва илҳомбахши ниёзмандон шуда метавонанд. Ӯ таъкид менамояд, ки «аз шунидани иддае аз воҳидҳои маҳаллӣ завқ навозиш меёбад ва рӯҳи шунаванда меболад»¹².

Ҳамин тавр, бо вучуди он ки аз тарафи муҳаққиқон доир ба масъалаи боқимонии калимаҳои ба истилоҳ «классикӣ» дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ қайду ишораҳои муфид баён шудаанд, комилан ҳалгардида шуморидани қазияи мазкур хилофи воқеият аст, чунки ҳеҷ як муҳаққиқ дар назди худ вазифаи алоҳида таҳлил кардани онро нагузоштааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар ҷаҳорҷӯбаи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” барои солҳои 2016-2020-ум дар мавзӯи “Хусусиятҳои маъноиву сохторӣ ва этимологии вожаҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ” анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Кори диссертатсионӣ ба усулҳои маҳфузмонии унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ бахшида шудааст.

Мақсади таҳқиқот. Инъикос карда нашудани робитаи унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии “Ғиёс-ул-луғот” бо лаҳҷаҳои имрӯзаи ҷанубиву шимолии тоҷикӣ муайянкунандаи мақсаду вазифаҳои рисолаи мазкур маҳсуб мегардад. Пойдормонии калимаву таркиб ва ибораҳои муқаррариву рехтаи “Ғиёс-ул-луғот” дар лаҳҷаҳои муосири номбурдаи тоҷикӣ водор мекунад, ки усулҳои маҳфузмонии онҳо ба таври комил аз назари таҳлил гузаронида шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот. То имрӯз мавриди таҳқиқ қарор нагирифтани масъалаи тарзҳои боқимонии унсурҳои луғавии яке аз фарҳангномаҳои муътабари садаи XIX бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ мақсаду вазифаҳои рисолаи мазкурро муайян месозад. Маводи фаровони гирдомада водор месозад, ки вазифаҳои зерин ҳаллу фасл карда шаванд:

- нишон додани муносибати Муҳаммад Ғиёсуддин ба унсурҳои лаҳҷавӣ;
- муайян кардани тарзҳои ишораи мансубияти унсурҳои лаҳҷавӣ ба минтақаҳо аз ҷониби муаллифи луғатнома;

¹¹ Ҷӯраев Ғ. Забони ман-ҷаҳони ман. – Душанбе: Маориф, 2014. – С. 99.

¹² Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – С. 89.

- ошкор намудани усулҳои боқимонии унсурҳои луғавии «Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;
- нишон додани тарзҳои боқимонии калимаҳои алоҳида ба тағйири шаклу маъно дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;
- инъикос кардани сабабҳои бо таҳаввулотӣ шакливу маъноӣ маҳфуз мондани бархе аз вожаҳои луғатномаи мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;
- ошкор кардани мақому мавқеи ҳодисаҳои алоҳидаи овозӣ дар таҳаввули шаклу маъноӣ унсурҳои луғавӣ;
- муайян намудани дараҷаи боқимонии калимаҳои эронислу иқтибосии «Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои ҳозираи ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;
- нишон додани таносуби боқимонии калимаҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда дар лаҳҷаҳои минтақаҳои шимолу ҷануби Тоҷикистон ва лаҳҷаҳои алоҳидаи дигар;
- ошкор намудани дараҷаи боқимонии воҳидҳои фразеологӣ дар фарҳангномаи мазкур истифодашуда дар лаҳҷаҳои ҳозираи ҷанубиву шимолии тоҷикӣ.

Объекти таҳқиқот. Дар таълифи диссертатсия унсурҳои луғавии яке аз муътабартарин фарҳангномаҳои гузашта “Ғиёс-ул-луғот”-и Ромпурӣ гирдоварӣ карда шуда, онҳо бо маводи дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ маҳфузмонда муқоиса карда шудаанд ва ба ин восита дараҷаи умумияту фарқи лексикаи луғатномаи мазкур бо гуфтори минтақаҳои ҷанубу шимоли Тоҷикистон мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд.

Предмети таҳқиқот. Дар қори диссертатсионии мазкур хусусиятҳои зикри унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ (аз забонҳои дигари эронӣ, арабӣ, туркӣ, хиндӣ)-и “Ғиёс-ул-луғот” баррасӣ гардида, усулҳои пайдормонии онҳо дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолӣ, инчунин истифодаи унсурҳои лаҳҷавӣ ҳамчун маводи эзоҳбанда ва зикри онҳо аз забони муаллифи луғатнома нишон дода шудаанд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Ҳангоми таҳлили масъалаи мазкур мо ба асару мақолаҳои олимони намоёни ватаниву хориҷӣ, мисли М. Т. Баҳор, П. Н. Хонларӣ, В. С. Расторгуева, Ю. А. Рубинчик, А. Л. Хромов, Ш. Рустамов, Ю. Салимов, М. Н. Қосимова, Ғ. Ҷӯраев, В. А. Капранов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймидинов, Ш. Исмоилов, Д. Хоҷаев, М. Маҳмудов, А. Воҳидов, С. Хоркашев (Раҳматуллозода), А. Ҳасанов (Ҳасанзода) ва дигарон таъя намудем.

Усулҳои таҳқиқ. Дар раванди таҳлили масъалаи мазкур асосан аз усули тафсири лингвистӣ истифода шудааст. Ҳамчунин ҳангоми баррасии масъалаи тазаккурёфта усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ, омӯрӣ, тафсири луғавӣ низ фаровон мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Дар рисола нахустин маротиба дар асоси маводи яке аз муътабартарин луғатномаҳои қарни XIX робитаи унсурҳои луғавии он бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Ба андешаи рӯшанӣ андохтан ба нуктаҳои мавҳуми истифодаи вожаҳои алоҳида ва мансубияти забонии онҳо далелҳои забонҳои дигари эронӣ ва ғайриэронӣ истифода гардидаанд. Дар рисола нахустин маротиба роҳҳои мухталифи ба таҳаввулот дучор гардидани унсурҳои қуҳан дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ ҳозираи тоҷикӣ нишон дода шудааст, мақому мавқеи ҳодисаҳои фонетикӣ дар таҳаввулотӣ онҳо ошкор карда шуда, бартарияти боқимонии унсурҳои луғавии эронислу нисбат ба иқтибосӣ инъикос гардидааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

-қиёс намудани қулли унсурҳои луғавии “Ғиёс-ул-луғот” собит месозад, ки дар он дар қатори гурӯҳи қалони калимаҳои дар айни замон аз истифода хориҷшуда боз вожаву таркиб ва ибораҳои ба назар мерасанд, ки имрӯз дар лафзи мардуми тоҷикзабони дохили ҷумҳурӣ, мисли ҷанубиву шимолӣ ва берун аз он боқӣ мондаанд;

-чунин воҳидҳои луғавӣ аз ҷиҳати баромади худ яқин набуда, қисме аз онҳо эронислу мебошанд, ҳиссаи дигар иқтибосӣ ба шумор мераванд. Иқтибосҳои дар “Ғиёс-ул-луғот” мавҷуда ва дар лафзи тоҷикони минтақаҳои ҷанубу шимоли Тоҷикистони

имрӯза маҳфузмонда ба забонҳои дигари эронӣ (мисли парфиянӣ, суғдӣ), арабӣ, юнонӣ, хиндӣ ва туркӣ мансуб мебошанд. Дар қиёс бо унсурҳои иқтибосӣ ҳоло дар лаҳҷаҳои номбурдаи тоҷикӣ бештар онҳое маҳфуз мондаанд, ки решаи сирф эронӣ доранд;

-ҳамаи воҳидҳои луғавии “Ғиёс-ул-луғот”, ки ҳоло дар лаҳҷаҳои ғавқуззикри тоҷикӣ ҳамчун унсури ғабол гардиш доранд, аз ҷиҳати қаламрави истифодаашон ягона набуда, бархе дар кулли лаҳҷаҳо, қисми дигар дар чанде аз онҳо ва ҳиссаи сеюм танҳо дар як-ду лаҳҷа боқӣ мондаанд;

-муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” на танҳо калимаву таркиб ва иборотро шарҳ медиҳад, ки ҳоло дар лафзи мардуми тоҷик пойдор мондаанд, балки худ низ дар чараёни баёни андеша иддае аз унсурҳои лаҳҷавиро мавриди истифода қарор медиҳад;

-воҳидҳои луғавии дар “Ғиёс-ул-луғот” зикршуда ва дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии имрӯза маҳфузмонда аз рӯи дараҷаи ба таҳаввулоти шаклу маъно дучоргардиашон дар як сатҳ қарор надоранд: ҳиссае аз онҳо бидуни дигаргунӣ шаклу маъно, дастае бо таҳаввулоти шакл, қисме бо тағйири маъно ва чанде бо яке аз маъноҳои кӯҳани худ дар байни мардум истифода мешаванд;

-дар таҳаввули шаклии хоҳ унсурҳои луғавии эронӣасл, хоҳ иқтибосӣ нақши ҳодисаҳои фонетикӣ назаррас буда, силсилае аз онҳо маҳз зери таъсири ҳодисаҳои таҳфиф, афзоиш, ҷойивазкунӣ ва м. инҳо аз асли худ гоҳ ҷиддӣ ва гоҳ ҷузъӣ тағйир ёфтаанд;

-дар “Ғиёс-ул-луғот” дар радифи калимаҳо инчунин ҳиссае аз ибораҳои рехтае низ ба назар мерасанд, ки онҳо дар лаҳҷаҳои номбурда бо вижагиҳои худ маҳфуз мондаанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои паҷуҳиши мазкурро метавон дар оянда ҳангоми таълифи осори таҳқиқӣ доир ба лаҳҷашиносии таърихӣ, таърихи забонҳои эронӣ, эҷоди фарҳангномаҳои этимологӣ истифода бурд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки маводи рисолаҳо метавон ҳангоми таълими курсҳои «Таърихи забонҳои тоҷикиву форсӣ», «Лаҳҷашиносии таърихӣ», курсу семинарҳои махсус мавриди истифода қарор дод. Инчунин натиҷаҳои умдаи рисола метавонад ба аспирантон дар таълифи рисолаҳои илмӣ кумак расонанд.

Дараҷаи эътимоднокии таҳқиқотро мувофиқати ҳаҷми диссертатсия, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот дар шакли мақолаҳои илмӣ ва хулосабарориҳо дар асоси маводи таҳқиқшуда аз “Ғиёс-ул-луғот” ва лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолӣ собит менамоянд. Хулосаву тавсияҳои илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомёфта ба муҳаққиқони минбаъда пешниҳод гардида, ҷанбаҳои тозаии равиҳои омӯзишро кушода медиҳанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Муқоисаи унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот» бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси 10. 02. 20- Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқобалавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Диссертант ба баррасии робитаи забони “Ғиёс-ул-луғот” бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ даст зада, дар чараёни таҳлил кӯшиш кардааст, ки сабабҳо, усулҳо ва хусусиятҳои боқимонии унсурҳои луғавии дар луғатномаи мазкур истифодагардидаро дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии ҳозираи тоҷикӣ ба риштаи таҳлил кашад.

Мутобиқ ба усули таҳқиқ маводи «Ғиёс-ул-луғот»-и Рӯмпурӣ гирдоварӣ шуда, гоҳ-гоҳ бо мақсади инъикос намудани пешгузаштаи иддае аз калимаҳо онҳо бо маводи баъзе фарҳангномаҳои қадиму муосир, мисли «Чароғи ҳидоят»-и Орзу, «Луғатнома»-и Деххудо, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ва ҷанди дигар муқоиса карда шуд. Бо мақсади инъикос кардани замони истифодаи гурӯҳе аз калимаҳо онҳо бо маводи осори муҳталифи асримиёнагӣ, чун «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Маснавии маънавий»-и Мавлоно Балхӣ ва м. инҳо муқоиса гардида, дар мавридҳои зарурӣ аз онҳо мисол оварда шуд. Инчунин бо мақсади нишон додани дараҷаи боқимонии онҳо мо ғайр аз маводи аз забони информантҳо гирдомада боз маводи баъзе луғатномаҳои лаҳҷавиро,

мисли «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро»-и М. Маҳмудов, Б. Бердиев, «Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ)»-и се нафар: М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев ва Б. Бердиев, «Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ»-и М. Маҳмудов ва Ғ. Ҷӯраев, инчунин маводи фактологӣ осори таҳқиқии муҳаққиқон В. С. Расторгуева, Р. Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев, Р. Ҳодизода, А. Ҳасанов (Ҳасанзода) ва дигаронро истифода намудем.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Мазмуну муҳтавои асосии диссертатсия дар маърузаву гузоришҳои дар сатҳҳои донишгоҳӣ (2012-2022) ва минтақавиву ҷумҳуриявӣ (2014, 2020, 2022) ироанамудаи унвонҷӯ, инчунин силсилаи мақолаҳои дар саҳифаҳои маҷмуаву маҷаллаҳои интишоркардаи муаллиф инъикос шудааст.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи рисола 12 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 адад дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикӣ МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (қарори № 6-ум аз 27-уми январи соли 2022-юм) ва шурои олимони факултети филологияи тоҷикӣ ҳамин Донишгоҳ муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст (қарори № 3-юм аз 28-уми октябри соли 2022-юм).

Соҳт ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи осори таҳқиқии истифодагардида иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия фарогири 161 саҳифаи ҷопи компютерӣ мебошад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар муқаддима зарурати таҳқиқ ва моҳияти мавзӯ асоснок ва вазифаҳои таҳқиқот муайян карда шудааст. Ҳамчунин методҳои таҳқиқ тавсиф шуда, навоарӣ ва арзиши назариву амалии он, инчунин нуқтаҳои ба дифоъ пешниҳодшуда мушаххас ва дараҷаи таҳқиқи масъала муайян гардидааст.

Боби нахусти рисола-«**Муносибати Муҳаммад Ғиёсуддин ба унсурҳои лаҳҷавӣ**»- фарогири се фаслу ду зерфасл буда, дар онҳо масоили зайл: Ромпурӣ ва мансубияти маҳаллии вожаҳо, мавридҳои истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот», истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ ба сифати унсурӣ эзоҳбанда, корбурди онҳо аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот», шарҳи воҳидҳои фразеологияи лаҳҷавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» баррасӣ шудаанд.

Дар фасли аввали боби нахуст –«**Муносибати Муҳаммад Ғиёсуддин ба унсурҳои лаҳҷавӣ**»-андешаҳои Ромпурӣ дар мавриди маҳз ба кадом минтақаи Мовароуннаҳр, Хуросону Эрон ва м. инҳо тааллуф доштани чунин воҳидҳои луғавӣ баррасӣ гардида, вижагӣҳои ҳар кадомашон ба таври возеҳу равшан нишон дода шудаанд.

Таҳлилу муқоиса аз он шаҳодат медиҳад, ки соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» ба тарзҳои зерин мансубияти маҳаллии калимаву ибораҳоро эзоҳ додааст:

1. Дар як қатор ҳолат *ӯ* калимаву таркибҳои «дар вилоят», «дар ашъори баъзе аҳли вилоят» ва м. инҳоро мавриди истифода қарор додааст. Масалан, Ромпурӣ хангоми эзоҳи унсурӣ луғавии *паланг* чунин менависад: «Дар «Баҳори Аҷам» навишта, ки *паланг* даррандаест аз юз, ки ба ҳиндӣ чита гӯянд; ва чорпоии *ҷубин* ва ба ин маънӣ ҳиндист, ки дар *ашъори баъзе аҳли вилоят* низ воқеъ шуда» [ҷ. 1, 167]. Ромпурӣ ҳуди калимаи *вилоятро* ба таври зерин эзоҳ додааст: «Як мулки подшоҳ ва замини ободон; ва мутакаффили кори касе шудан ва тасарруф ба дӯстӣ; ва ҳукумат ва иморати султон; ва тақарруби банди нек бо Худои таоло; ва ба фатҳ (*яъне вилоят*) ёрӣ додан ва садоқат...» [ҷ. 2, 376].

Чунон ки дида мешавад, дар ин эзоҳи муаллиф он маънои *вилоят*, ки Ромпурӣ хангоми шарҳи калимаи *паланг* дар назар дорад, зикр нашудааст. М. Муин дар қатори

чанд маънои калимаи *вилоят* навиштааст, ки «дар истилоҳи нависандагони шибҳи қораи Ҳинд, *Эрон*» аст.¹³

Дар «Луғатнома»-и Деххудо дар ифодаи кадом минтақа омадани ин калимаро пайдо накардем. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» таҳти ин истилоҳ дар назар дошта шудани «кишвари Эрон ва Мовароуннаҳр (дар истилоҳи ҳиндустониён)» қайд гардидааст.¹⁴

Сабаби аз ҷониби Ромпурӣ эзоҳ дода нашудани вожаи *вилоят* ба маънои «кишвари Эрон ва Мовароуннаҳр», ба назари мо, шояд он бошад, ки дар он давра ба ин маъно вожаи мазкур маъмул будааст. Аз ин рӯ, муаллиф ба чунин маъно мавриди истифода қарор гирифтани калимаи *вилоятро* лозим надонистааст. Бояд гуфт, ки дар муқоиса бо калимаву таркибҳои дигар ин вожа ба маънои фавқуззикр дар фарҳангномаи мазкур бисёр истифода гардидааст.

2. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» бо истифодаи калимаву ибораҳои «дар ин диёр», «новоқифони ин диёр», «дар муҳовараи диёри мо», «дар муҳовараи ин диёр» ва ғайраҳо низ мансубияти маҳаллии гурӯҳи калимаву ибораҳоро шарҳ додааст. Корбурди чунин вожаву ибораҳоро метавон ҳангоми шарҳ дода шудани калимаҳои *ҷомус*, *шула*, *садбарг*, *замон* ва м. инҳо мушоҳида намуд: «*Замон*- пазируфторо...; ва *дар муҳовараи ин диёр* онро *зоминё* гъянд» [ҷ. 2, 19].

3. Ҳангоми шарҳи ин гуна калимаву ибораҳо муаллифи фарҳангномаи мазкур вожаву таркибҳои «*мардуми ин ҷо*», «дар урфи мардум», «дар ин маҳал», «дар мардум», «дар урф» ва м. инҳоро ба кор мебарад. Истифодаи чунин калимаву таркибҳоро дар вақти эзоҳи калимаҳои *талоя*, *қурра*, *қазоро*, *гузор*, *вучуд* ва ғайраҳо мушоҳида намудан мумкин аст: «*Қазоро*- ба маънии аз қазо, чаро ки *дар ин маҳал* калимаи *ро* ба маънии *аз* бошад...» [ҷ. 2, 137].

4. Аз ҷониби муаллифи фарҳангномаи мазкур ҳангоми таъкиди мансубияти маҳаллии ин гуна унсурҳои луғавӣ инчунин вожа ва таркибу ибораҳои гуногун низ истифода карда шудаанд, ки ба силсилаи онҳо «*ин луғати Мовароуннаҳр*», «*аз билоди Мовароуннаҳр*», «*ба истилоҳи лутӣни вилоят*», «дар муҳовараи урду», «*мардуми форсӣ*», «*аҳли Мовароуннаҳр*», «*ба форсии Ҳиндустон*», «*ба эътибори таъйири лаҳҷа*», «*ба таъйири лаҳҷа*» ва ғайраҳоро метавон дохил кард.

Аз баъзе шарҳи Ромпурӣ бармеояд, ки ӯ бо тарзи гуфтори мардуми минтақаҳои гуногуни Мовароуннаҳр ошноии хуб доштааст. Инро бо ҳамин нукта исбот кардан мумкин аст, ки муаллиф дар рафти эзоҳи гурӯҳе аз калимаҳо маҳз ба ин сарзамин мансуб будани чунин калимаҳоро қайд намудааст. Масалан, ӯ унсури луғавии «*ҷаррасат*»-ро ин тавр шарҳ медиҳад: «Овози бар ҳам задани ду чиз ва бар ҳам судани дандон ва овози даридани карпос... ва ба таҳфиф низ омада (яъне *ҷаррасат*); ва *бирист* (ба касратайн ва сини муҳмала) низ аз тавобеи *ҷаррасат* аст, яъне овозе, ки вақти бирён кардани қабоб бармеояд; ва аз маҷмуи *ҷаррасат* ва *бирист* киноя аз шӯру ғавғост ва мурод аз фитнаву шар ва ғаммозӣ; ва *ин луғати Мовароуннаҳр аст...*» [ҷ. 1, 230].

Муаллифи луғатномаи мазкур дар чараёни шарҳу эзоҳи ин гуна калимаҳо ба урфу одати алоҳидаи мардуми ин ё он минтақа низ ишора менамояд.

1.2. Мавридҳои истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот». Дар луғатномаи мавриди таҳлил якчанд унсури луғавие дучор меоянд, ки онҳо баробари ҳамчун вожаи эзоҳёбанда ба кор рафтанишон боз дар забони муаллиф низ истифода гардидаанд, яъне ӯ дар як ҳолат ин ё он калимаро ҳамчун унсури луғавии номафҳум шарҳ медиҳад, дар мавриди дигар онро худ дар чараёни баёни матлаб ба кор мебарад. Агар мо ба назар гирем, ки муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар шибҳи қораи Ҳинд зиндагиву фаъолият кардааст, маълум мешавад, ки ҳиссае аз калимаҳои ба истилоҳ мовароуннаҳрӣ аллақай аз минтақаи аслии истифодашон берун баромада, то Ҳиндустон паҳн гардидаанд ва ба

¹³ Муин М. Фарҳанги форсӣ. Ҷилди 4. –Техрон, 1375. –С. 5054.

¹⁴ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 1. –Техрон, 1373. –С. 236.

хукми калимаҳои умумиистеъмол дохил шудаанд. Агар чунин намебуд, муаллифи луғатномаи мазкур онҳоро дар нутқи худ мавриди истифода қарор намедод.

1.2.1. Истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ ба сифати унсури эзоҳбанда. Миқдори ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» хеле кам аст, вале ҳамин шумори маҳдуд низ чун шиори «мушт - намунаи хирвор» аз он дарак медиҳад, ки дар гузашта ҳудуди истифодаи баъзе калимаҳо аз доираи лаҳча баромада, барои намояндагони минтақаҳои гуногун фаҳмо шуда будаанд. Яке аз чунин воҳидҳои луғавӣ *усул* аст. Ромпурӣ дар чараёни маънидоди ин калима навиштааст, ки «...ба истилоҳи форсиён ба маънии ҳаракати мавзуни хушоянда...» аст [ҷ.1, 67]. Ромпурӣ дар ҷои дигар муодили “ракси баратал”-и ҳиндӣ ҳисоб ёфтани *усулро* ишора кардааст [ҷ. 1, 375].

Дар мавриди дигар истифодаи ин калимаро дар забони баёни ҳуди муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳи унсури луғавии *foxтазарб* дучор меомем: «Навъе аз *усул*, ки онро *усули foxтазарб* низ гӯянд» [ҷ. 2, 94].

Чунон ки ишора шуд, маънои зикрғфтаи унсури луғавии *усул* дар айни ҳол дар забони адабии тоҷикӣ ба кор намеравад. Чунин маъно имрӯз фақат дар таркиби мақоли “гоҳ ғамзаю *усул*, гоҳ Худою расул” ва воҳиди фразеологӣ “*усул* ба дасти нақорачӣ” боқӣ мондааст,¹⁵ аммо дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ чанубӣ маънои зикршудаи ин калима то имрӯз боқӣ мондааст.¹⁶ Ба чунин маъно гардиш доштани воҳиди луғавии мазкурро ҳоло дар лаҳҷаи Фалғар низ метавон дучор омад. Дар забони мардуми ноҳияи мазкур феълӣ *усулидан* ба маънои “раксидан” ба кор меравад.¹⁷

1.2.2. Истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот». Дар забони муаллифи луғатномаи мавриди таҳлил якҷанд унсури луғавие ба кор рафтаанд, ки онҳо ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ мавҷуд нестанд, чунин калимаҳоро танҳо мардуми минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон ба кор мебаранд. Ин гуна воҳидҳои луғавиро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳи калимаҳои дигари эронӣ иқтибосии барои мардум нофаҳмо истифода кардааст. Масалан, калимаи *почаро* Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи воҳиди луғавии *куроъ* ба кор бурда чунин навиштааст: «*Почаи* гӯспанд ва гов; ва *поча* ба маънии соқи ҳайвонот аст...» [ҷ. 2, 165].

Дар порчаи мазкур ғайр аз *поча* боз калимаи *бинӣ* мушоҳида мешавад, ки дар ифодаи маънои «теға» ба кор рафтааст ва имрӯз низ калимаи *поча* ба маънои «пой» дар истифода аст.

Дар лаҳҷаи Бухоро чун лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ барои ифодаи маънои «по» ҳамин *почаро* ба кор мебаранд. Ғайр аз ин, дар забони мардуми ин лаҳча ифодаҳои *поча дароз каран* ба маънои «мурдан, фавтидан», *поча доштан* ба маънои «ду пой бачаро дошта мезондан» истифода мешаванд: баҳор шуд-у оте-м *поча дароз каран*; келинпошшо, хезед, бача-йа йак *поча доред*, кӯрпа-йа расво накунад.¹⁸

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ *поча* дар ифодаи маъноҳои зерин ба кор меравад: 1. по; 2. эзорпоча, шерозаи пойчома: дина баройи дъхтар-ъм *поча* дъхта бьдъм. Хъдо бьгира *почаҳойи* кандагӣ-т-а.¹⁹

Агар дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ғайр аз шакли *поча* боз гунаи *почак* дучор ояд, пас дар лаҳҷаҳои чанубӣ-шарқӣ ба ҷуз варианти *поча* инчунин шакли *почик* истифода мешавад.²⁰

¹⁵ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 2. –Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. 1964. –С. 220.

¹⁶ Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 3. –М., 1961. –С.104; Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ.–Душанбе: Дониш, 1974. –С. 76; Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. Душанбе, 2012. –С. 720.

¹⁷ Қосимӣ М. ва дигарон. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯишҳои эронӣ. Ҷилди 1. –Душанбе, 1376. –С. 21.

¹⁸ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 189.

¹⁹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 554.

²⁰ Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь. Юго-восточный Таджикистан. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983.-С. 153.

Дар забони баёни Ромпурӣ вақти шарҳи воҳиди луғавии *сӯза* унсури луғавии *тирез* истифода шудааст [т. 1, 443].

Ҳоло дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ ин вожа дар шаклҳои *тирез*, *тириз*, *търиз* ба маънои «порчаи сегӯшаи дарозрӯяи чома, ки дар ду паҳлуаш дӯхта мешавад», дар истифода қарор дорад.²¹

Дар рисола усули мазкури таҳлил дар чараёни тафсири унсурҳои луғавии *фулла* «шири ғализ», *палмосидан* «бо даст ламс кардан», *мазбут* «устувор», *ҳамун* < ҳамон ва м. инҳо низ пеш гирифта шудааст.

1.3. Шарҳи воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот». Муаллифи фарҳангномаи тазаккурёфта дар қатори дигар воҳидҳои луғавии забон як қатор фразеологизмҳоро низ маънидод кардааст, ки онҳо имрӯз дар забони адабӣ дида намешаванд, аммо мардуми тоҷик чунин ифодаҳои рехтаро на танҳо истифода мебаранд, балки баъзеяшон ҳамчун унсури ғайри лаҳҷавӣ боқӣ мондаанд. Яке аз чунин ибораҳои *биниш кӯҳ* аст, ки Ромпурӣ онро «баромадагии сари кӯҳ» эзоҳ додааст [ч.1, 156].

Аз таҳлили чунин ибораҳои маълум мегардад, ки дар гузашта ғайр аз иборати номбурда боз ифодаҳои, мисли *биниш дар*, *биниш чароғ* ба қор рафтаанд.²²

Иборати *биниш чизе* ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба маънии «кунҷ, канори чизе» дар истифода аст. Масалан, дар ин байти мардуми ноҳияи Айнӣ иборати *биниш мачит* (< *биниш масҷид*) ба назар мерасад:

Аз *биниш мачит* мегирам соғуба об,
Аз ишқи туя дилам шудас мисли кабоб²³.

Дил давидан, бино ба қайди Ромпурӣ, маъноҳои «ошиқ шудан ва тамаъ кардан»-ро дорад [ч. 1, 340].

Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта»-и М. Фозилов бо калимаи *дил* яксаду наваду панҷ воҳиди фразеологӣ зикр гардидаанд, аммо дар луғатномаи мазкур мо иборати *дил давидан*ро пайдо карда натавонистем.²⁴ Дар лаҳҷаи Хучанд иборати *дил давидан* дар ифодаи маънои «майлу рағбат, хоҳиш доштан» истифода мегардад.²⁵

Рӯ кардан дар гузашта маънои «ҳосил шудан ва рӯбарӯ кардан ва тавачҷуҳ кардан; ва зухур кардан»-ро доштааст [ч. 1, 381].

Имрӯз мардуми Хучанд иборати зикрётаро дар шакли *рӯ қадан* дар ифодаи маънои «миннат кардан» истифода менамоянд.²⁶

Бо риояи тарзи мазкури таҳлил дар рисола ибораҳои рехтае, чун *рӯ надоштан* «шарм, ҳаё надоштан» [ч.1, 381], *сарат гардам* «қурбонат шавам»- [ч.1, 421], *қори касе шудан* «саҳт тарсидани касе» [ч. 2, 158], *қори касеро сохтан* «касеро нобуд кардан, куштан» [ч. 2, 158], *мӯ баровардани забон* «киноя аз амри муҳол ба зухур овардан» [ч. 2, 317] баррасӣ гардидаанд.

Боби II – «Муқоисаи вожаҳои қадими эронӣ ба «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муносири тоҷикӣ»- ба таҳлили пойдормонии унсурҳои луғавии бостонӣ ба ҳама шакли дар «Ғиёс-ул-луғот» мустаъмал, инчунин боқимонияшон ба гунаи таҳаввулёт ё бо дигаргунии маъно бахшида шудааст. Аз таҳлили ин дастаи унсурҳои луғавӣ бармеояд, ки чунин таҳаввулот дар кулли воҳидҳои луғавӣ ба дараҷаи ягона сурат нагирифтааст. Ба дигаргунии шаклӣ дучоргардии калимаҳо дар қиёс бо таҳаввулоти маъноӣ бештар ба вуқӯъ омадааст.

²¹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 684; Ҳодизода Р. Самарқандиён чӣ мегӯянд? Луғатномаи мухтасари ғӯиши Самарқанд. –Машҳад, 1383. –С. 204.

²² Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 3. –С. 2601.

²³ Назар С. Дарғи шариф. Таърихи мухтасар. –Душанбе: Ирфон, 2009. –С. 196.

²⁴ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1. –С. 353-406.

²⁵ Зоҳидов А., Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Хучанд. –Хучанд: Нури маърифат, 2013. –С. 62.

²⁶ Зоҳидов А., Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Хучанд. –С. 237.

Зербахши якум-«Муқоисаи вожаҳои эронисли «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ»- ба масъалаи корбурди унсурҳои луғавии нодире дар лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ бахшида шудааст, ки онҳоро аз таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пайдо намудан бисёр душвор аст. Қисме аз ин гуна калимаҳо умри зиёда аз ҳазорсола дошта, дар тӯли чунин даврони дуру дароз қариб бе тағйири шаклу маъно то рӯзгори мо омада расидаанд.

Маводи луғатномаи зикршуда аз он дарак медиҳад, ки муаллифи он баробари он ки луғатдони беназир аст, боз аз ҷумлаи мардони фозилу донишманди замони худ буда, забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, урду, туркӣ ва монанди инҳоро хуб медонистааст.

Дар луғатномаи мазкур дар қатори бисёр калимаҳои эзоҳшаванда чунин унсурҳои луғавие низ дучор меоянд, ки ҳам дар замони муаллиф, ҳам дар давраи ҳозира хусусияти лаҳҷавӣ дошта, дар минтақаҳои муайяни тоҷикнишин ба кор мераванд.

Вобаста ба он ки калимаҳои лаҳҷавии дар «Ғиёс-ул-луғот» эзоҳфта ҳоло аз рӯйи доираи истифодашон чӣ гуна ҳастанд, ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо мешаванд. Ин ҷо бо сабаби набудани имкони мулоҳизаронӣ аз хусуси ҳамаи ин гурӯҳҳо танҳо дар бораи он вожаҳои сухан хоҳад рафт, ки ҳоло дар лаҳҷаҳои чанубиву шимолии тоҷикӣ ва баъзе лаҳҷаҳои мобайнӣ бо вижагиҳои хоси худ истифода мегарданд. Мо дар назди худ вазифа гузоштем, ки ҳангоми таҳлил кардани ин гуна калимаҳо маводи фактологиро аввал аз «Ғиёс-ул-луғот» оварда, баъд аз лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҷумла ё порчаҳои алоҳидаро зикр намоем. Вақте ки гурӯҳе аз вожаҳои дар луғатномаи мазкур шарҳфтаро бо таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҳозира муқоиса менамоем, маълум мегардад, ки онҳо дар гуфтори мардуми чанубу шимоли Тоҷикистон на танҳо истифода мешаванд, балки илова ба маънои пештара боз тобишҳои нави маъноиро соҳиб шудаанд. Ин ҷо ба сифати мисол шарҳи феъли *калқал* (*кардан*)-ро дар «Ғиёс-ул-луғот» ва истифодаашро дар лаҳҷаҳои ҳозира овардан мумкин аст. Ромпурӣ дар эзоҳи ин воҳиди луғавӣ менависад: «Калқал...-ҳарзагӯй» [ҷ.2, 174]. Муаллифи луғат вучуд доштани шаклҳои *калқал* ва *калмақали* ин воҳиди луғавиро низ ишора намудааст [ҷ.2, 174].

Ин калима ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ, мисли Хучанд, Конибодом, Исфара маънои «сарзаниши саҳт кардан», «аз чор тараф ба қасе дарафтодан»-ро дорад,²⁷ дар лаҳҷаи Бухоро ба маънои «мағал кардан, ғалоғула намудан» мавриди истифода қарор дорад,²⁸ аммо дар лаҳҷаҳои чанубӣ чор тобиши маъноиро соҳиб гардидааст: 1) мағал, ғавғо кардан: чӣ *кал-кал* дорӣ?; 2) ғайбат кардан: фақат одамо-ра да пьшт-ъш *кал-кал* мекуна; 3) мазох (масҳара) кардан: йа дам-да малим-а *кал-кал* кардан, қаҳр-ъш кард; 4) овоза паҳн кардан: ика *кал-кал* накън гапи мардъм-а.²⁹

Ҳамин тавр, гурӯҳи калони воҳидҳои луғавии «Ғиёс-ул-луғот», агарчи дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ боқӣ мондаанд, онҳо аз лиҳози тарзи истифода, доираи маъно ва мавридҳои корбурдашон ягона нестанд. Ҳамаи онҳоро аз рӯи хусусиятҳои онҳо ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

а) Калимаҳои, ки бе ягон тағйирот дар «Ғиёс-ул-луғот» ва лаҳҷаҳои ҳозираи зикргардида боқӣ мондаанд. Чун намуна ин ҷо вожаи *бехостро* метавон овард. Оид ба ин калима Ромпурӣ навиштааст: «Ба маънии беталош ва бефикр: ва ба маънии ноталабида» [ҷ.1, 152].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин калима ба маънои «ногоҳ, нохост» ба кор меравад: *бехост* омаа шиштаги- да.³⁰

²⁷ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 19-20.

²⁸ Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро–Душанбе: Дониш, 1989. –С. 120.

²⁹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои чанубӣ). Ҷилди 1. –Душанбе, 1977. –С.175; Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С.309.

³⁰ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои чанубӣ). Ҷилди 1. –С. 61; Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 105.

Вожаи мазкур айнан ба ҳамин маъно дар лаҳҷаҳои шимолӣ низ ҳоло дар истифода аст: аб-борони мӯл таги девол сахт нам киштас, назарам-ба, йағбора *бехост* ғалтида бурафт.

Ба силсилаи чунин воҳидҳои луғавӣ боз вожаҳои *хала*, *берӯ*, *бенамозӣ*, *данг*, *дина* ва ғайраҳо мансуб ҳастанд.

б) Гурӯҳи дигари ин гуна унсурҳои луғавиро, чунон ки ишора шуд, онҳое ташкил медиҳанд, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» ва баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ба якҷанд маъно ба кор рафта, дар қисме аз онҳо ба як маъно мушаххас истифода мегарданд. Ҳамчун намуна ин ҷо таҳлил намудани калимаи *калта* ба мақсад мувофиқ аст. Ромпурӣ оид ба маъноҳои ин калима чунин навиштааст: «Ба маънии андак; ва ба маънии думбурида ва касе, ки ҳарф ба махраҷ гуфтан натавонад; ва чӯбдасти кӯчак ва ситабр...; ва дар «Сироч» навишта, ки дар асл ба маънии бурида ва мактуъ аст, лиҳозо *калтадум* ба маънии буридадум ва *калтапар* ба маънии буридапар ва *калтазабон* ба маънии гунг; ва ҳар шайъи ноқисро маҷозан *калта* гӯянд» [ҷ.2, 175-176].

Аз чунин ишораи Ромпурӣ маълум мегардад, ки маънои аслии *калта* «бурида ва мактуъ» буда, дигар маъноҳо дар заминаи ҳамин маънои асли ба вучуд омадаанд. Ин аст, ки ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ танҳо маънои аслии он ва дар қисми дигарашон маъноҳои иловагӣ ё маҷозии ин унсурҳои луғавӣ боқӣ мондааст.

Вожаи мазкур ҳоло дар лаҳҷаҳои Хучанд, Конибодом ба ҳамон маънои «кӯтоҳ» дучор меояд, аммо дар лаҳҷаи Бухоро дорои маъноҳои: 1) кӯтоҳ ва 2) маҷ. ҳезум гардидааст,³¹ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бошад, ин калима маъноҳои: 1) кӯтоҳ; 2) саги гӯшу думбурида; 3) қадпаст, пакана, хамидақомат; 4) ихтисорро дошта, ғайр аз дар алоҳидагӣ ба кор рафтаниш боз ҳамчун ҷузъи калимаҳои сохтаву мураккаб низ дар истифода аст.³²

Дар лаҳҷаи Андарақ ин калима танҳо дар ифодаи маънои шахси қадпаст, пакана ба кор меравад.³³

Бо чунин усули таҳлил дар рисола унсурҳои луғавӣ, амсоли *лос*, *гармак*, *момак*, *нӯл* шарҳу тавзеҳ дода шудаанд.

в) Ҳиссаи дигарро онҳое ташкил медиҳанд, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» ва аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ танҳо дар як шакл ба кор рафта, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ якҷанд гунаро соҳиб гардидаанд. Масалан, дар луғатномаи мазкур вожаи *метин* чунин эзоҳ дода шудааст: «Мехест оҳанӣ, ки бад-он дар санг шикоф андозанд» [т.2, 329]. Унсурҳои луғавӣ мазкур, чунон ки қайд шуд, ҳоло дар аксари лаҳҷаҳои шимолӣ ба ҳамон шакли *метин* ва ба ҳамон маънои қадим истифода мегардад, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар вариантҳои *метинг*, *мети*, *майтин*, *майту*, *майт-ён*, *мъти* мустаъмал аст.³⁴ Бояд гуфт, ки агар вариантҳои *метин*, *мети*, *майтин*, *майти*, *майтён* дар панҷ-ҳафт лаҳҷаи ҷанубӣ ба кор равад, пас шакли *метинг* ва *мъти* фақат дар се лаҳҷаи ин шева истифода мегардад.³⁵

Дар лаҳҷаи Андарақ таҳти калимаи *метин* баръакси баъзе лаҳҷаҳои дигар асбоби оҳанисохте фаҳмида мешавад, ки барои нарм кардани беҳи ниҳолҳо истифода мегардад: мо катӯшка-йа *метин* кати каланд мекуним.³⁶

г) Гурӯҳи дигар вожаҳои дар бар мегиранд, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» ва лаҳҷаҳои ҷанубии ҳозира дар шаклҳои гуногун ба кор рафта, дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо дар як вариант дучор меоянд. Чунончи, дар луғатномаи ёдшуда се шакли айни як унсурҳои луғавӣ: *зурфин*, *зирфин* ва *зулфин* зикр гардидаанд: «*Зурфин* // *Зирфин*-ба маънии ҳалқаи дар ва занҷир» [ҷ.1, 393]. «Ва Хони Орзу дар «Сироч-ул-луғот» навишта, ки зоҳиран лафзи *зулф* муҳаффафи *зулфин* бошад, ки (ба замми аввал ва касри фо) ба маънии занҷир аст» [ҷ.1, 395].

³¹ Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –С.120.

³² Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 310-311.

³³ Ёзбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарақ. –Хучанд: Меъроҷ, 2014. –С. 100.

³⁴ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ҷилди 1. –С. 240.

³⁵ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ.–С. 446-447.

³⁶ Ёзбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарақ. –С. 32.

Дар лаҳҷаҳои шимолӣ ин воҳиди луғавӣ ба як шакли мушаххас дар ифодаи маъноӣ «ҳалқай дар» мустаъмал аст³⁷, вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он дар вариантҳои *зълфайн*, *зълфак*, *зулфайн* ба кор рафта, маъноӣ «ҳалқай дар ё сандук»-ро дорад³⁸: *зълфайну занҷир овард*.

Воҳиди луғавии *лурхо* низ ба ҳамин гурӯҳи калимаҳо метавон мансуб донист.

ғ) Гурӯҳи дигари калимаҳои дар луғатнома омадаро онҳое ташкил медиҳанд, ки имрӯз танҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ё ҷанубӣ-шарқӣ ба кор мераванд. *Ховандро* Ромпурӣ шакли таҳфифёфтаи *худованд* ҳисобида, бо таъя ба «Сироч-ул-луғот» қайд менамояд, ки «*хо* муҳаффафи *хона* ва *ванд* ба маънии соҳиб, лекин *хованд* ба маънии мутлақи соҳиб мустаъмал аст» [ҷ.1, 290]. Ин ҷо лозим меояд, ки ба этимологияи додаи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» равшанӣ андохта шавад. Бояд гуфт, ки шакли *хованд* бо калимаи *хона* алоқа надошта, балки сарчашмаи он ҳамон варианти аслияш, яъне *худованд* ҳисоб мешавад, ки аз ҷузъҳои *худо* ва пасванди *-ванд* иборат аст.

Ин калимаро имрӯз мардуми ҷануби Тоҷикистон дар шаклҳои *хованд* ва *хован* ба ҳамон маъноӣ «соҳиби хона, сардор» ба кор мебаранд: у хуна *хованд* дора?³⁹

Дар «Ғиёс-ул-луғот» се варианти як калима: *босгуна*, *ворун* ва *вожун* дучор меоянд: «Босгуна-ба маънии *вожгуна*» [ҷ.1, 116]. «Вожун-нигун ва номуборак; ва дар «Ҷиёбон» навишта, ки муҳаффафи *вожун* аст» [ҷ.2, 365]. «Ворун-дар «Бурҳон» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ба маънии *божгуна* ва *нигун* ва *маъкус*; ва дар «Баҳори Аҷам» ба маънии *номуборак*» [ҷ.2, 365].

Бояд гуфт, ки чунин шаклҳо дар замони муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» пайдо нашуда, онҳо дар давоми чандин садсола дар истифода қарор доштаанд. Бино ба таъкиди профессор А. Ҳасанов, дар осори классикон ғайр аз шаклҳои зикргардида калимаи *вожун* боз дар вариантҳои *бошгуна*, *вожуна*, *вожгуна*, *воруна*, *божгуна*, *бошгуна*, *бозгуна*, *пошгуна*, *посгуна*, *бошгун* низ ба кор рафтааст. Маълум мешавад, ки қариб ҳамаи шаклҳои ин унсурӣ луғавӣ ҳанӯз аз давраи Рӯдакиву Фирдавсӣ дар осори шоиру нависандагон вучуд доштааст. Масалан, танҳо дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ чор шакл ин калима: *воруна*, *вожгуна*, *божгуна* ва *вожуна* мавриди истифода қарор гирифтааст.⁴⁰

Ҳоло ин калима дар як гурӯҳ лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *поскуно* дар истифода аст: мошин-аш ағби Шаристон-анда чари-ва *поскуно* шуда бурафтас.

Дар диссертатсия инчунин калимаҳое, мисли *хусур* «падари зан», *рих* «фазла», *шах* «кӯхпора», *шаҳ* / *шаҳӣ* «домод», *гилем* «чакман», *шанг* «зебо», *линг* «ҳар кадом аз пойҳо аз сарпанча то қадашак» низ ба тарзи боло ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

Як қисми чунин калимаҳо дар ифодаи номи хӯрданиҳо, асбобҳои рӯзгор, лавозимоти ҳайвоноти хонагӣ ва мафумҳои ба он вобаста омадаанд.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» оид ба маъноӣ *чапотӣ* қайд гардидааст, ки «нони тунуки фатирӣ, мансуб ба чапот, ки дар форсӣ тапончаро гӯянд. Чун зарби даст ба нисбати кулича зиёда меҳаҷад, лиҳозо чапотӣ гуфтанд» [ҷ.1, 257].

Ин калима имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба кор рафта, баробари ифодаи маъноӣ «нони тунук (нафис)», боз дар ифодаи мафҳуми «пора, лахт, порча» мавриди истифода қарор дорад: йак *чапот* гушт-а да пеш-мун мундан.⁴¹

Шоира Гулрухсор, ки намояндаи лаҳҷаи ҷанубӣ-шарқӣ аст, аз рӯи қайди профессор Ш.Исмоилов,⁴² ин калимаро дар байтҳои зер мавриди истифода қарор додааст:

Нони *чапотӣ* мепазад,

³⁷ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 183.

³⁸ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 157.

³⁹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 758.

⁴⁰ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 154-155.

⁴¹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 826.

⁴² Исмоилов Ш. Як омили халқияти забони асари бадеӣ. Душанбе, 2012. –С. 93.

Дар тӯйхона Гулпарӣ...

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ унсури луғавии мазкур ба гунаи *чанпотӣ* ба ҳамон маънои зикршуда истифода мегардад.⁴³

Дар рисола ба тариқи фавқ боз калимаҳои *шӯла* «хӯроки бо истифодаи биринҷу гӯшт омодашаванда», *навча* «ҷавони қадбаланд», *калпатра* «осемасар», *нефа* «банди эзор», *тӯш* «тоқат; сандуқи сина; қувват; хӯрок» ва м. инҳо баррасӣ гардидаанд.

Гурӯҳи дигари калимаҳоро вожаҳои ташкил медиҳанд, ки ҳам дар гузашта, ҳам ҳозир дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ дар ифодаи чанд маъно ба кор мераванд. Масалан, калимаи *зӯ* дар осори гузаштагон дар ифодаи маъноҳои: 1) сӯй, тараф, ҷониб; 2) ба, назд; 3) ба ақидаи ба кор мерафт.⁴⁴ Баъзе муҳаққиқон аз таҳлили гузаштаи дури ин унсури луғавӣ ба чунин хулоса омадаанд, ки «ин вожа ба маъноҳои “сӯй ва назд” (ниг. боло) дар осори давраи Сосонӣ дучор намеояд ва аз вижагиҳои забони порсии дарӣ аст.

Аз муқоисаи истифодаи ин калима дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ маълум мешавад, ки маънои “назди, буни” – ро ифода кардани вожаи *зӯ* ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ ва ҷанубӣ боқӣ мондааст: *шаб-ба* *получчак зи-йи* девол катӣ ра нарав, ки газандаҳо ра мерат;⁴⁵ *шътър* дар гичоёе зиндгони кьна буталоқъш дар *зи-йъш*.⁴⁶

Мураттибони «Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» боз як маънои дигари ин калимаро дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ зикр намудаанд, ки он «зех, ресмони камон, тори камон, чиллаи камон» аст.⁴⁷

Ба назари мо, ин ҷо ду калимаи гуногунреша шояд мавҷуд бошад, ки дар адабиёти классикӣ яке дар шакли *зех* ва дигаре ба гунаи *зӣ* истифода мегардид.⁴⁸

Як қисми унсурҳои луғавиро калимаҳое ташкил медиҳанд, ки дар гузашта танҳо дар як шакл ба кор рафта, имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар якҷанд вариант истифода мешаванд. Ба сифати далел ин ҷо калимаи *ониро* зикр намудан бамаврид аст. Ромпурӣ дар эзоҳи ин калима овардааст, ки «...дар форсӣ ба маънии мулкӣ, чунончи, гӯянд фалон чиз аз *они ман* (таъкиди мо-Р. А.) аст, яъне аз молу мулкӣ ман аст. Ва ҳарфи ишора ба чизи дур ва ба маънии тавр ва андоз ва адову кайфияте, ки дар ҳусни маъшуқ мебошад» [ҷ.1, 28].

Таҳлили истифодаи унсури луғавии мазкур нишон медиҳад, ки калимаи *они* дар давраҳои гуногуни инкишофи забони тоҷикӣ серистеъмол будааст.⁴⁹

Калимаи мазкур имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шаклҳои *айни* ва *ани* ва дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаҳои *айни* / *ъайни* мавриди истифода қарор дорад. Варианти *айни* бештар ҳоси лаҳҷаҳои Истаравшану Исфара, вале *ани* аз ҷумлаи хусусиятҳои забони мардуми Хуҷанд, Конибодом ба шумор меравад.

Дар муддати дуру дарози мавҷудияти худ аксари калимаҳои эронӣ қадим бо таъсири ҳодисаҳои муҳталифи овозӣ ба дигаргуниҳои муайян дучор шудаанд. Масалан, чунин тағйироти шаклиро дар мисоли унсури луғавии *кадбону* мушоҳида намудан мумкин аст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» хусусияти муродифӣ доштани ин калимаро бо *кадхудо* ишора намуда, онро «худованди хона ва бибии хона» маънидод кардааст ва баъд андешаашро давом дода навиштааст, ки «ба истилоҳи муначчимон ду аслест, ки истихроҷи умри мавлуд аз он кунанд» [ҷ.2, 163].

Ба назари мо, сабаби *кадбону* ва *кадхудо* муродиф ҳисоб кардани Ромпурӣ ба ҳиссаи дуҷуми ин калимаҳо вобаста аст, яъне *бону* ва *худо* ба маънои «соҳиб» боис шудаанд, ки онҳо бо ҳамдигар хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо намоянд.

⁴³ Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ.- Душанбе, 1977. –С. 212.

⁴⁴ Деҳхудо А. Луғатнома. Ҷилди 26. –С. 582.

⁴⁵ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвӣи осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 33.

⁴⁶ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 273.

⁴⁷ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 273.

⁴⁸ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1. –С. 449.

⁴⁹ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1. – С.396.

Имрӯз дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ аз байни ҳар ду унсури луғавӣ: *кадхудо* ва *кадбону* калимаи дуҷум бо таҳаввули шаклӣ истифода мегардад. Ҳоло *кадбону* мардуми Истаравшан дар шакли *кайвону* ба қор мебаранд.⁵⁰ Чунин шакли истифодаи ин калима дар лаҳҷаи ҳардурӣ низ ба назар мерасад.⁵¹

Мувофиқи гуфтаи профессор Р. Ҳодизода, ин калима дар лаҳҷаи Самарқанд дар шаклҳои *кайвону*, *кайвонӣ* ба қор рафта, танҳо маънои «пешхидматзан»-ро мефаҳмондааст,⁵² аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он ба гунаҳои *кайбону*, *кайвону*, *кайвони*, *кайбуну*, *кайвона* дар ифодаи маъноҳои зерин ба қор меравад: 1. пазандаи касбӣ, зани пазандаву созанда; 2. шахсоне, ки дар бурдани арӯс (ба хонаи навдомод) ҳамроҳӣ мекунанд: *кайвонийо* омадийан, поандози шохӣ андозе; 3. катбону, бонуи хона.⁵³

Чунин усули таҳлил дар мавриди шарҳу эзоҳи воҳидҳои луғавии *лахша* «оташпора, аҳгар», *нард* / *нарт* «навдаи расидаву саҳтшудаи дарахт», *обдастон* «офтоба», *порина* «порсола», *оташигира* «асбоби гирандаи алав аз оташдон ё танӯр», *таҳамтан* «пахлавон», *қазз* «абрешими фурумоя», *яла* / *яланг* / *ялангӣ* «ҷои кушод», *боха* «сангпушт» пеш гирифта шудааст.

Дар зербахши дуҷум-«**Муқоисаи маъноҳои қадими вожаҳои эронисли «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ**»- доираи маъноии унсурҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда бо ҳамин гуна вожаҳои дар лаҳҷаҳои муосири номбурдаи тоҷикӣ пайдормонда қиёс гардидааст. Аз таҳлил хулоса шудааст, ки маҳфузмонии маъноҳои калимаҳои алоҳида дар ҳамаи лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ ягона набуда, дар яке бештар, дар дигаре камтар сурат гирифтааст. Яке аз унсурҳои луғавии ба ин ҳодиса дучоргардида *дору* аст. Ромпурӣ ҳангоми шарҳи ибораи *доруи беҳушӣ* навиштааст, ки «давоест, ки дар шароб андохта, барои имтиҳони касу нокас бинӯшонанд, ки лоиқи мусоҳабати салотин ҳаст ё не» [ҷ.1, 326].

Унсури луғавии мазкур қадимтарин вожаи забони тоҷикӣ буда, дар забони порсии қадим дар шакли *dārūka*, дар забони порсии миёна ба гунаи *dārūk* дучор меояд.⁵⁴

Таҳлили маводи лаҳҷаҳои муосири мавриди таҳлил далели он аст, ки маънои «шароб»-ро ифода намудани калимаи мазкур имрӯз низ дар забони сокинони шимоли Тоҷикистон боқӣ мондааст. Дар лаҳҷаҳои алоҳидаи номбурда калимаи мазкур дар шакли *дори* ба қор меравад: чор кас йакта шуда, аҳ-ҳамин *дори* йакта харим-мӣ?⁵⁵

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима ғайр аз маънои маъмулаш боз дар ифодаи нурӣ, поруи маъданӣ истифода мегардад.⁵⁶

Дар рисола бо усули тазаккурёфта унсурҳои луғавии *даст* ба маънои «дафъа, маротиба», *нок* «тамоман», *тар* «ифлос», *хурой* «шоиста; сариштиҳо» ва м. инҳо низ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» феълҳои сермаъно низ ба назар мерасанд, ки имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ яке аз маъноҳояшон боқӣ мондаанд. Ба силсилаи чунин калимаҳо воҳидҳои луғавии *мангидан* / *мунгидан*, *гажидан*, *расидан*, *задан* дохил мешаванд. Муҳаммад Ғиёсуддин феъли *мангидан*ро чунин эзоҳ додааст: «охиста зери лаб сухан гуфтан» [қ.2, 310].

Таҳлили корбурди баъдии *мангидан* нишон медиҳад, ки дар даврони баъдии инкишофи забони тоҷикӣ, аз ҷумла, имрӯз ин воҳиди луғавӣ ҳамчун калимаи таклиди овозӣ ба сифати ҷузъи номии феъли таркиби номии *минг-минг кардан* дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқӣ мондааст. Аз ҷумла, забоншинос Ф. Убайдов навиштааст, ки «дар Мастҷох

⁵⁰ Зехнӣ Т. Чанд сухани судманд. - Душанбе: Ирфон, 1984. -С. 106.

⁵¹ Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. - Душанбе, 1977.-С. 202.

⁵² Ҳодизода Р. Самарқандиён чӣ мегӯянд? Луғатномаи мухтасари ғӯиши Самарқанд (ба форсӣ). -С. 165.

⁵³ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. -С. 304.

⁵⁴ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 2. -С. 1482.

⁵⁵ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). -С. 92.

⁵⁶ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. -С. 240.

паст – паст, ношунаво сухан гуфтанро *минг – минг кардан* ва шахсеро, ки зери лаб худ ба худ сухан мекунад, *мунга* ном мебаранд»⁵⁷.

Дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ воҳиди луғавии *манақ* дучор меояд, ки он, ба эҳтимоли қавӣ, бо *мунгидан* ва *мунга* робита дорад. Дар забони тоҷикӣ ҳодисаи ба якдигар табдилёбии ҳамсадоҳои г ба қ, қ ба қ бисёр дида мешавад: *деҳгон-деҳқон*, *лойқа-лойқа*... Аз ин рӯ, ҳулоса кардан мумкин аст, ки *манқа* шакли арабишуда ё туркишудаи *манга* ё *мунга* шояд бошад.

Намояндагони лаҳҷаи ҳардурӣ дар ифодаи маъноӣ «тобеъ шудан» калимаи *мунг шуданро* ба қор мебаранд, ки шояд бо *мунгидан* робита дошта бошад: ақу да ҳавайам *мунг мешан-мӣ* (акнун ба ҳамон ҳам тобеъ мешаванд-мӣ)?⁵⁸

Тагонидан, бино ба қайди Ромпурӣ, маъноӣ «афшондан»-ро дорад [ҷ.1, 205].

Аз шакли калима аён аст, ки он гунаи бавоситаи феъли *такидан* аст, ки дар гузашта маъноӣ «давидан, тохтан»-ро дошт.⁵⁹ Ромпурӣ шакли муқаррарии ин унсури луғавиро зикр накардааст, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» низ фақат шакли тазаккурёфта ишора шуда, он «ҳаракат додан, ҷунбондан, ба ҳаракат овардан» эзоҳ дода шудааст.⁶⁰

Имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ шакли бевосита ва бавоситаи ин феъл ба қор рафта, гунаи аввали он барои ифодаи маъноҳои: 1. афшондан, такон додан (ҷанор хъд-ш-а *такид*, барг-ъш йа ваҷаб рехт; шолча-ра *бътак*, ки ғажд-ай); 2. задан (ҳоле се қарат *такидем*, товба намеқна) мавриди истифода қарор дорад.⁶¹

Усули мазкури таҳлил дар чараёни шарҳу эзоҳи унсурҳои луғавие, монанди *ғажидан* «лағжидан», *ридан* «фазла кардан», *расидан* «ҳадди булуғ ёфтан, ба камол расидан», *задан* «буридан», *кашидан* «бадтар аз ҷимоъ кардан» ва м. инҳо низ пеш гирифта шудааст.

Дар зербахши сеюм таҳти унвони «**Муқоисаи вожаҳои қадими эронисли тағйири шакл кардаи «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ**» масъалаи таҳаввулоти шаклии вожаву ибораҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» мустаъмал дар тӯли мавҷудияташон аз назари таҳлил гузаронида шуда, онҳо бо маводи лаҳҷаҳои зикргардида қиёс карда шудаанд. Бояд гуфт, ки барои дигаршавии шакли калимаву ибораҳо дар тӯли мавҷудияташон ҳодисаҳои гуногуни овозӣ нақши яқумдараҷа доранд, ки табдил, афзоиш, коҳиш, ҷойивазкунӣ аз ҷумлаи онҳо ба ҳисоб мераванд.

Агарчи табдил ба шароити мухталифи фонетикӣ вобастагӣ дорад, вале ҷунин тобеият тадриҷан барҳам хӯрда, он аз рӯи қоидаву қонунҳои дохилии забон ҳамҷун ҳодисаи овозии мустақил чараён мегирад.

Муқоисаи маводи «Ғиёс-ул-луғот» бо далелҳои аз лаҳҷаҳои муосири ғавқуззикр гирдомада нишон медиҳанд, ки табдили овозӣ дар ҳама калимаҳо ба тарзи ягона сурат нагирифтааст, балки дар яке дар натиҷаи бадалшавии садонокҳо, дар дигаре бо роҳи ивази ҳамсадоҳо ба амал омадааст.

Ромпурӣ доир ба маъноӣ калимаи *чангалук* навиштааст, ки «қасе, ки дасту пойи ӯ қач ва норост шуда бошад» [ҷ.1, 263].

Аз байту мисраъҳои, ки соҳибони луғатномаҳои дигар овардаанд, маълум мешавад, ки ин унсури луғавӣ дар таърихи забони тоҷикӣ хеле пеш аз замони Ромпурӣ мавриди истифода қарор доштааст. Дигар ин ки доираи истифодаи калимаи мазкур дар гузашта мисли чанд воҳиди луғавии дигар маҳдуд будааст, ки аксари соҳибони фарҳангномаҳо фақат аз шоирони алоҳида байтҳои шоҳид зикр намудаанд.

⁵⁷ Убайдов Ф. А. Ҳифозати вожаҳои асли ва иқтибосии даврони қухани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Мастҷох (дар асоси маводи зерлаҳҷаҳои поён). – Ҳуҷанд: Андеша, 2012. –С. 54.

⁵⁸ Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. –С. 205.

⁵⁹ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 1. –С.1129.

⁶⁰ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. -М.: Советская энциклопедия, 1969. –С. 309.

⁶¹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 653.

Дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ калимаи номбурда дар шакли *чангалак* нисбат ба дасту пой кажи одамай ва анбухиву печдарпечии дарахту гиёҳ, мисли туту хор ба кор меравад. Инчунин дар лаҳҷаи Конибодом калимаи мураккаби *хорчангал* дида мешавад.⁶²

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ вожаи мазкур имрӯз дар шакли *чангала* дар ифодаи ду маъно ба кор меравад: 1. қоматхамида: ҳар руз мебинум-ъш, кампири *чангала*-ай охи; 2. қач: ҳаму чуви *чангала*-ра бай мън-а бъти.⁶³

Ромпурӣ ба асли пайдоиши унсури луғавии *гунча* дахл карда навиштааст, ки "...дар асл *гунча* буд, маъхуз аз *гунҷидан*, чаро ки ... барги гунча дар андарун бо ҳам мучтамеъ ва гунҷон мебошад" [ҷ.2, 92].

Гумони ғолиб ин аст, ки чунин шарҳи сойиби "Ғиёс-ул-луғот" саҳеҳ аст. Ба назар чунин мерасад, ки истифодаи калимаи номбурда ҳанӯз аз осори аҳли адаби асри XI шуруъ гардида, онро шоирон Унсурӣ, Манучехрӣ, Анварӣ, Хоқонӣ ва дигарон ба кор бурдаанд.

Имрӯз калимаи *гунча* дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шаклҳои *гуч*, *гучча*, истифода мешавад: *Дирӯза қоштагӣ кашиночо-мо гуч-гуч буромадас* (Хучанд). *Ҷама-мо гучча шуда шиним, хона хунук бошад-ам, гарм мешим* (Конибодом).⁶⁴

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бошад, танҳо истифодаи шакли *гъч* ба назар мерасад: Сев *гъч* бастай.⁶⁵

Боби сеюми рисола – "Муқоисаи вожаҳои иқтибосии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ муосири тоҷикӣ" - фарогири ҷаҳор фаслу ду зерфасл аст.

3.1. Муқоисаи вожаҳои иқтибосии забонҳои дигари эронӣ «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ муосири тоҷикӣ. Дар «Ғиёс-ул-луғот» воҳидҳои луғавие шарҳу эзоҳ ёфтаанд, ки онҳо ё ба забони портӣ, ё ба суғдӣ, ё ки ба забонҳои дигари ғарбӣ / шарқӣ эронӣ мансуб ҳастанд, ки яке аз онҳо *заҳра* аст. Чунончи, Ромпурӣ *заҳраро* ба тариқи зайл эзоҳ додааст: «... дар форсӣ ба маънии пӯсте бошад монанди киса, ки дар он оби зарду талх пур бошад ва он ба ҷигари ҳар ҳайвон часпида мебошад; ва ба маънии далер ва шучоат ва қуввату қудрат» [ҷ.1, 401].

Забоншинос А. Ҳасанов ба шакли зоҳирии ин калима тавачҷуҳ зоҳир намуда, бо таъя ба гуфтаи муҳаққиқони дигар навиштааст, ки «*зайра* вожаи сохта буда, аз ҷузъҳои *заҳр* ва пасванди – *а* иборат аст. Ҷузъи аввал калимаест, ки дар он нишонаҳои забонҳои ҷанубӣ-ғарбӣ ва шимолӣ-ғарбии эронӣ омезиш ёфтааст. Калимаи *ҷадра*-и умумиэронӣ тибқи қонуни инкишофи забонҳои ҷанубӣ-ғарбӣ минбаъд ба *з* бадал гардида, гурӯҳи овозҳои *δra* алаҳӣ қонуни инкишофи ин гурӯҳи забонҳо таҳти таъсири забонҳои шимолӣ – ғарбии эронӣ, ба хусус портӣ ба *hr* табдил ёфтааст».⁶⁶

Аз таҳлилу баррасии матнҳои манзуму мансури асримиёнагии тоҷику форс маълум мешавад, ки калимаи *заҳра* ба маънои «чуръат» дар давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷикӣ яке аз унсурҳои ғайри лаҳҷавӣ ба шумор рафта, дар даврҳои минбаъдаи мавҷудияти ин забон он қомилан ба забони адабӣ роҳ ёфта, яке аз унсурҳои серистеъмоли луғавӣ шинохта шудааст.

Аз байни намояндагони лаҳҷаҳои шимолӣ имрӯз ин калимаро мардуми Исфара дар шакли *зарра* ба кор мебаранд: Ин кор ҳазил кор не, одам – ба *зарраи* қалон будан-аш даркор.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима агарчи алоҳида истифода намешавад, вале дар таркиби унсури луғавии мураккаби *зарадор* дар ифодаи маънои «часур, нотарс, бебок,

⁶² Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 63.

⁶³ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 821.

⁶⁴ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 70.

⁶⁵ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 198.

⁶⁶ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 25.

далер, диловар» ба кор меравад.⁶⁷

Дар лаҳҷаи Бухоро низ агарчи ин унсури луғавӣ ба таври алоҳида мавриди истифода қарор надорад, вале дар таркиби калимаи мураккаби *за(х)радон* дар ифодаи маънои «халтачаи зарда (талха), ки дар паҳлуи чигар меистад» ба назар мерасад: *За(х)радон* шамол кашидаги-да.⁶⁸

Баъзе калимаҳои шарҳёбандаро соҳиби луғатномаи мазкур дар ду вариант зикр намуда, ҳар кадоми онҳоро алоҳида-алоҳида эзоҳ медиҳад. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар як маврид унсури луғавии *тосоро* оварда, онро «андуҳ ва малол ва изтироб ва беқарорӣ» маънидод кардааст [ҷ.1, 175]. Дар мавриди дигар низ ӯ ин унсури луғавиро «ба маънии андуҳ ва малол; ва ба маънии изтироб ва беқарорӣ» шарҳ додааст [ҷ.1, 175]. Аз чунин тарзи зикри вожаи номбурда маълум мешавад, ки дар гузашта дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ду шакли он маъмул буда, *тоса* ё *тосо* яке аз калимаҳои сермаъноии забони тоҷикӣ ба ҳисоб мерафтааст.

Аз таҳлили муқоиса маълум мегардад, ки гузаштагон хеле барвақт аз замони Ромпурӣ шаклҳои *тоса* ва *тосоро*, ки аз асоси замони ҳозираи феъли *тосидан* бо илова карда шудани пасвандҳои *-о* ва *-а* сохта шудааст, мавриди истифода қарор додаанд. Ин шакли ба кор рафтани калимаи мазкурро мо ҳанӯз дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дучор меоем:

Агар *тоса* ҳаст мар туро з-ин сахун,
На сар ҳаст пайдо турову на бун.

Муқоисаи истифодаи чунин шаклҳо нишон медиҳад, ки дар гузашта варианти *тоса* серистеъмол буда, баръакс, гунаи *тосо* кам ба кор рафтааст. Ин аст, ки дар фарҳангномаҳо мисолҳо бо шакли *тоса* бештар, аммо бо гунаи *тосо* камтар зикр гардидаанд.

Сарчашмаи ҳар ду шакли зикргардида, чунон ки ишора шуд, феъли *тосидан* буда, дар гузашта он маъноҳои зерин доштааст: 1) ғамнок шудан, дилгир шудан, андуҳнок гаштан; 2) изтироб ёфтан; 3) эҳсоси иштиёқ ба шахру кишвар ё шахсе ба ҳангоми мусофират кардан; 4) майл ёфтан ба хӯрдани ва хоҳиши чизе (бештар дар замони обистан); 5) нафас задани паёпаи инсон ҳайвон аз касрати гармо.⁶⁹

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар як маврид шакли тасрифии феъли *битосонидро* қайд намуда, онро «яъне битарсонид» маънидод кардааст [ҷ.1, 117].

Бархе муҳаққиқон асли унсури луғавии мазкурро дарӣ ҳисоб намудаанд, баъзеи дигар бо назардошти мавҷуд будани ҳамсадои *с* дар байни ду садонок, ки хоси забонҳои шимолӣ-ғарбӣ (портӣ) аст, онро мансуб ба забони портӣ донистаанд, иддае дигар қиёс карда шудани онро бо вожаи суғдӣ таъкид намудаанд.⁷⁰

Дар осори манзуму мансури асримиёнагӣ феъли *тосидан* дар ифодаи маъноҳои зикршуда дар чанд маврид ба кор рафта, гоҳ-гоҳ истифодаи шакли каузативи он низ ба назар мерасад.

Имрӯз дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ феъли номбурдаро барои ифодаи маънои «пӯсидани даруни мева, пӯла ва мулоим гаштани мағзи он» ба кор мебаранд. Ҳанӯз эроншиноси машҳур В. С. Расторгуева дар «Очерк...»-ҳои машҳураш маводи фактологiero аз лаҳҷаи Конибодом зикр намуда буд, ки дар онҳо ин феъл дучор меояд: Ангур мӯл андохту сонӣ борон борит, сали *тосит*;⁷¹ харбузаҳо истода-истода ҳамма-ш *тостас* (Конибодом).

⁶⁷ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 271.

⁶⁸ Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –С. 102.

⁶⁹ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 1. –С.1009.

⁷⁰ Ефимов В. И., Расторгуева В. С., Шарова Е. Н. Персидский, таджикский, дари // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки.-М.: Наука, 1982.-С.135.; Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. т. 3, 1979. –С. 235.

⁷¹ Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. Выпуск 4. 1961. – С.190; выпуск 5. 1963. –С. 195.

Баъзе олимони дигар низ дар лаҳҷаи мазкур истифода гардидани ин калимаро ба маънои «андухгин будан» низ қайд карда буданд: Чува экада *тоссоди*?⁷²

Дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ калимаи мазкур на фақат ҳамчун феъли мустақил ба кор меравад, балки он ба сифати яке аз чузъҳои таркибии воҳидҳои фразеологӣ низ истифода мешавад⁷³. Масалан, дар лаҳҷаи Истаравшан мо истифодаи ин феълро барои ифодаи маънои «бадгап ва бадхӯй будан», «ҳамеша ғамгин будан» дар таркиби ибори фразеологӣ *ад-дарун тосидагӣ* мушоҳида менамоем: Эв вай-а исту бист-аш ҳамин -хел, бутун *ад-дарун-аш тосидагӣ* беандеша.⁷⁴

Доираи гардиши ин феъл фақат дар лаҳҷаҳои шимолӣ маҳдуд намонда, балки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ низ дар шаклҳои *тосидан*, *тосийан* дар ифодаи маъноҳои зерин мушоҳида карда мешавад: 1) саҳт ташна шудан; 2) мондани нафас дар гулӯ; 3) фасух додан.⁷⁵

Ғайр аз ин, дар лаҳҷаҳои номбурда калимаҳои *тоса* ва *тосак-1* (ба маънои «гулӯзиндонак, хуннок»), *тосак-2* (ба маънои «як навъи зуруфот») дар истифода аст.⁷⁶

Аз ишораҳои алоҳидаи баъзе олимони маълум мегардад, ки қаламрави истифодаи ин калима аз ҳудуди Тоҷикистон берун баромада, дар гуфтугӯи ҳамзабонони бурунмарзӣ, мисли шимолӣ Афғонистон низ дучор мешудааст.⁷⁷

3.2. Боқимонии вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ «Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ муосири тоҷикӣ. Дар таърихи забонҳои ҳиндуэронӣ ду гурӯҳи ин забонҳо: ҳиндуорӣ ва эронӣ нисбат ба дигар шохаҳои он алоқаи мустақам дошта, баробари он ки дар онҳо ҳамвожаҳои (изоглосс) зиёде мавҷуданд, боз дар тамоми давраҳои вучудашон ҳар ду аз ҳамдигар калимаву ибораҳои заруриро иқтибос кардаанд.

Таҳлили қиёсии калимаҳои таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки қисме аз ин гуна вожаҳо дар айни замон аз доираи он берун шудаанд, аммо дар лафзи лаҳҷавӣ боқӣ мондаанд. Ҳанӯз солҳои 70-80-уми асри гузашта аз тарафи баъзе лаҳҷашиносон дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ, мисли гуфтори мардуми Кӯлоб, водии Зарафшон боқимонии иддае аз калимаҳои ҳиндиасл қайд гардида буд.⁷⁸

Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи калимаи *кача* андешаи муаллифони баъзе фарҳангҳои пешгузаштаашро асос карда, ҳиндӣ будани унсури луғавии *чҳала*-ро таъкид карда навиштааст, ки «кача-ангуштарии бенигин, ки хонаи нигин ҳам нашошта бошад; ба ҳиндӣ онро *чҳалла* гӯянд» [ҷ.2, 163].

Бояд гуфт, ки шарҳи унсури луғавии *чҳаларо* мо ҳатто аз муътабартарин фарҳангномаҳои бароямон дастраси давраи асри миёнагӣ пайдо карда натавонистем. Ин ҳолат касро ба чунин андеша водор мекунад, ки калимаи мазкурро танҳо муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» истифода намудааст.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ имрӯз панҷ калимаи ҳамгуни *чала*, ки сарчашмаи онҳо, ба гумони мо, ҳамон *чҳалла*и ҳиндӣ, истифода мегардад: 1. нотаом, нимқора; 2. ангуштарин; 3. ҳалқаи тасмаи лаҷом; 4. хоначаи маҳсус дар дохили хонаи истиқоматӣ барои дар фасли зимистон нигоҳ доштани барраву бузғола ва гӯсола; 5. чарха⁷⁹.

Мувофиқи қайди А. З. Розенфелд, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ калимаи номбурда дар ифодаи маънои «мавзъ барои нигоҳдории ҳайвони хурд» истифода мешавад. Ӯ барои

⁷² Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 124.

⁷³ Қосимӣ М. ва дигарон. Фарҳанги масодир забонҳо ва ғӯишҳои эронӣ. Ҷилди 2. –С. 47.

⁷⁴ Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ. –С.59.

⁷⁵ Қосимӣ М. ва дигарон. Фарҳанги масодир забонҳо ва ғӯишҳои эронӣ. Ҷилди 2. –С. 68.

⁷⁶ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 695.

⁷⁷ Хонларӣ П.Н. Дастури таърихии забони форсӣ. Чопи аввал. Техрон, 1327. –С. 196.

⁷⁸ Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Ҷилди 2. – С. 113.

⁷⁹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 817.

исботи фикраш ибораҳоеро, мисли *чала*-йи бича, *чала*-йи гусола, *чала*-йи мурғро зикр менамояд⁸⁰.

Чӣ хеле ки дида мешавад, дар байни ин гуна унсурҳои луғавии ҳамшакл боқимондаи ҳамон «чала»-е ба назар мерасад, ки Ромпурӣ асли баромади онро ҳиндӣ доништааст: Ёаке дъхта ёа *чала*-ву ҳалқай хъдш-а дид; да ҳамай чълико-ш *чала* бастас; дъ *чала* харидак-ъм⁸¹.

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ низ калимаи ба ин монанди *чала* мушоҳида мешавад, вале решаи он бо *чҳалаи* ҳиндӣ, ба назари мо, набояд як бошад. Масалан, дар лаҳҷаи Бухоро ва чанд лаҳҷаи дигар калимаи *чала* барои ифодаи маъноҳои: 1. нимсӯхта (*чалаҳо*-ш-а а таги пой гиретон (ҳезуми нимсӯхтаро); 2. яҳудии мусулмоншуда (да Бухоро ҳастанд *чалаҳо*) ба кор меравад.⁸²

Калимаи *чҳанпарро* муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Ҳангоми маънидоди калимаи *нашин* зикр намуда навиштааст, ки «... хонаи найинро ба ҳиндӣ *чҳанпар* гӯянд, ки дар Ҳиндустон ривоч дорад» [ҷ. 2, 263, 371].

Ромпурӣ унсури луғавии мазкурро Ҳангоми эзоҳи калимаи *вардук* низ қайд карда менависад, ки «бар вазни мардуд; лафзи форсист; он чӣ аз коҳ ва най рост кунанд; ба ҳиндӣ *чҳанпа* гӯянд» (ҷ.2, 371).

Имрӯз калимаи мазкур дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *чапарӣ*,⁸³ дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба гунаи *чабара* дар баёни маънои «садд ё девори аз ҳезуму алаф ё гиёҳҳои дигар бунёдгардида, ғов, ихота» истифода мегардад: Гирди томарқа-йа барои на-даромадани гов-у гӯспанд *чапарӣ* – карим; *чабарӣ* бараҳо-йа тит накун (ҳардурӣ).⁸⁴

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои ифодаи хелҳои дари хона ё ягон ҷои дигар калимаҳои *чапарча* (даричаи аз химчаву навдаҳо сохташуда), *чапардар* / *чапардарӣ*, *чапарешик*, *чапаракак* ва м. инҳо истифода мегарданд.

Тутларо муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Ҳангоми шарҳи вожаи *тамтом* оварда чунин навиштааст: «Касе, ки дар калом тои фавқонӣ бисёр талаффуз кунад; ба ҳиндӣ *тутла* гӯянд» [ҷ.1, с. 209].

Ин калима (*тутла*) ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ ҷанубӣ дар шаклҳои *тутила*, *тутьла*, *тътала* дар ифодаи маънои «калилзабон, сақав, кундзабон» дар истифода аст: *Тътала* бъдай-ку; гапзани-ш назар-ам-ба қин намуд, наводо вай одам *тутила* не-мӣ? (Конибодом)

Дар рисола ҳамчунин вожаҳои ҳиндиасле, амсоли *тансуқ* «навъе аз ҷомаи нафис» [ҷ.1, 210], *бича* < *бибӣ*, *бибича* «зани неку ва муътабар, хотун, хонум, сойиби хона» [ҷ.1,156], *мандал* «доираи дар гирди худ кашидаи афсунгарон» [ҷ. 2, 309], *дакка* «пешпохӯрӣ» [ҷ.1, 339-340], *ҳичкӣ* «боди аз сина бароянда» [ҷ.2, 120], *ҷуворӣ* [ҷ.1, 391], *майна* «парандаи маълуми сиёҳранг» [ҷ.1, 451; ҷ.2, 318], *барма* «асбоби оҳани сӯрохкунандаи ҷубу тахта» [ҷ.2, 230] ва м. инҳо ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

3.3. Фасли «Муқоисаи вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҷанубӣ шимолии муосири тоҷикӣ» аз ду зерфасл иборат аст.

3.3.1. Таҳаввулоти маъноии вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҷанубӣ шимолии муосири тоҷикӣ. Аз қайдҳои алоҳидаи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» чунин андеша ба сар мезанад, ки калимаҳои забонҳои бегона баъди ба забони дигар дохил шуданашон чанд муддат ба ҳамон маънои дар забони асл дошташон ба кор рафта, бо мурури замон маънояшон дигар мешавад, яъне дар забони иқтибосгиранда ба маъное истифода мешаванд, ки чунин маъно дар забони асл мавҷуд нест. Ин гуна дигаргунӣ маъноиро аз сар гузаронидани воҳидҳои луғавии иқтибосӣ, аз ҷумла арабӣ аз

⁸⁰ Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь. Юго-восточный Таджикистан. –С. 45.

⁸¹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 817.

⁸² Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –С. 235.

⁸³ Ўзбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарак. –С. 70.

⁸⁴ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С.87; Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. – С. 212.

назари луғатнигорони гузаштаи мо пинҳон намондааст. Инро дар мисоли унсури луғавии *маърака* дидан мумкин аст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ин калимаро дар таркиби калимаи мураккаби *маъракагир* зикр намуда, онро ба таври зерин маънидод кардааст: «*Маъракагир*-куштигир ва дигар аҳли бозӣ, ки дар бозор мардуми тамошоиро чамъ кунанд» [ҷ. 2, 281]. Аз ишораҳои дар луғатномаҳои дигар зикршуда маълум мегардад, ки ин калима дорои панҷ маъно будааст: 1) майдони ҷанг, ҷанг; 2) ҷое, ки дар он гурӯҳе барои тамошои ҳуққабозии маймун, бозӣ ва тамошои мухталиф гирд оянд; 3) издиҳомӣ мардум дар ҷойе; 4) кори пураҳамият, амали қобили тавачҷӯх; 5) касе, ки коре муҳим анҷом диҳад.⁸⁵

Имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ, мисли ҳардурӣ ва монанди инҳо вожаи мазкурро дар баёни маъноӣ “ичтимоӣ мардум дар маросими тӯӣ, азо” ба кор мебаранд,⁸⁶ аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар ифодаи маъноҳои: 1. маърака, ҷамъомад; 2. базми хосса; 3. маросими дафн, азодорӣ истифода мегардад.⁸⁷

Дар ифодаи якҷанд маъно истифода шудани унсури луғавии номбурда имрӯз дар забони форсии муосир низ мавҷуд аст.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» қайд гардидааст, ки калимаи *қатрон* / *қитрон*, ба ҷуз номи шоир ва шаҳр буданаш боз «номи равшане бошад сиёҳу бадбӯ, ки аз дарахти аръар, ки сарви кӯҳӣ бошад, мегиранд ва онро бар шутурони хоришдор мемоланд...; ва дар «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ба маънии равшани мазкур ба фатҳ (яъне *қатрон*) аст; ва дар «Мунтахаб» билфатҳ ва билкаср (яъне *қатрон* ва *қитрон*); муаллиф гӯяд зоҳиран он равшани чир аст» [ҷ. 2, 139].

Аҳли адаби гузашта воҳиди луғавии номбурдаро боз ба маъноҳои: 1) моддаи сиёҳӣ шабеҳи равшан, ки хориши шутуронро бо он муолиҷа мекарданд; 2) киноя аз ранги сиёҳ, сиёҳӣ ба кор бурдаанд. Адабиётшинос Р. Ҳодизода дар хусуси асли решаи ин калима андеша ронда овардааст, ки «ин вожа аслан арабӣ буда, аз боби *қаттара*, ба маънии «обро тоза кардан» (тақтир) аст. Ба мисдоқи шакли форсӣ-тоҷикии *фурӯзон*, *тобон* вожаи *қатрон* сохтаанд, ки муҳаффафи он *қатрон* шудааст».⁸⁸

Имрӯз калимаи *қатрон* ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибии номии *қатрон кардан* ба кор рафта, маъноӣ “бодикқат шустани зарф тавассути истифодаи хоқаҳои зарфшӯӣ”-ро дорад.⁸⁹

3.3.2. Таҳаввули шакли маъноӣ вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ. Калимаҳои алоҳидаи иқтибосӣ дар муддати истифодашон дар забон метавонанд на фақат як зинаи дигаргунӣ, балки ду зинаи таҳаввулотро паси сар кунанд, яъне баробари тағйироти маъноӣ аз сар гузарониданашон чунин калимаҳо боз аз ҷиҳати шакл низ дигар мешаванд. Мисоли равшани чунин воҳидҳои луғавӣ метавонад калимаи *ашиқ* бошад. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар ҷараёни маънидодӣ унсури луғавии мазкур ишора намудааст, ки «...он (*ашиқ*-Р. А.) наботест онро лаблӯб гӯянд, чун бар дарахте бипечад, онро хушк кунад» [ҷ. 2, 67]. Дар як байти «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Румӣ калимаи *ашиқ* истифода шудааст,⁹⁰ ки онро муҳаққиқ А. Ҳасанов шакли дигари вожаи *ошиқ* ҳисоб кардааст.

⁸⁵ Муин М. Фарҳанги форсӣ. Ҷилди 3. –С. 4229-4230.

⁸⁶ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С.126; Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. –С. 204.

⁸⁷ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 439.

⁸⁸ Ҳодизода Р. Самарқандиён чӣ мегӯянд? Луғатномаи мухтасари ғӯиши Самарқанд. –С. 159.

⁸⁹ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 127

⁹⁰ Румӣ Ҷ. Маснавии маънавӣ. Танзим, таҳия ва баргардонӣ Б.Алиев ва А. М. Хуросонӣ.-Техрон, 1379//2001. –С. 503.

Имрӯз агар калимаи мазкур дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои ифодаи мафҳуми «лоғар, хароб» танҳо нисбат ба ҳайвон ва гӯшти он ба кор равад,⁹¹ пас дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ ин мафҳум ҳам нисбат ба ҳайвон, ҳам инсон ба кор меравад.

Турқ / туруқро Ромпурӣ «роҳҳо» эзоҳ дода, онро шакли чамъи *тариқ* мехисобад ва калимаи *тариқро* чунин шарҳ медиҳад: «Роҳ; ва ин маъхуз аз *тарқ* (ки билфатҳ) аст, ба маънии кӯфтан; чун пои равандагон роҳро мекӯбад, лиҳозо роҳро *тариқ* гуфтанд; ...ва ба маънии ҳаҷил низ омада; ва тариқ ба истилоҳи рамл номи шаклест аз ашколи шонздаҳгонаи рамл» [т. 2, 24].

Дар лаҳҷаҳои шимолӣ имрӯз вожаи мазкур ҳамчун муродифи калимаҳои *рӯ*, *намуд*, *шакл*, *афт* ба кор меравад,⁹² вале он дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ифодаи маънои «сарзаниш» истифода мегардад. Ҳатто он як ҷузъи воҳиди фразеологии *търқи касеро кутох кардан* ба кор рафта, маънои «сарзаниш кардан, шарманда / шармсор кардан, изо додан, муттаҳам кардан»-ро ифода менамояд.⁹³

3.4. Муқоисаи вожаҳои туркии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ муосири тоҷикӣ. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар қатори дигар калимаву таркибу ибораҳо даҳҳо унсури луғавии туркӣ- муғулиро шарҳ дода, сарчашмаи аҳбори худро дар бораи туркӣ будани чунин воҳидҳои луғавӣ ишора намудааст. Вале баъзан бо вучуди маънидоди баъзеи ин гуна калимаву ифодаҳо доир ба мансубияти забони онҳо чизе нагуфтааст. Масалан, Ромпурӣ оид ба вожаи *солиғ* маълумот дода, онро «гову гӯспанди шашсола» шарҳ додааст, аммо аз хусуси мансубияти забони ин унсури луғавӣ хомӯш мондааст [ҷ. 1, с. 405]. Дар ҷои дигар низ муаллиф бо тафсили бештар овардааст, ки «гову гӯспанди шашсола; бидон, ки синни гову гӯспанд, ки аз шаш сол гузашт, ном надорад [ҷ. 2, 3].

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» истифодаи ин калима ба ҳамин маъно дучор нагардид. Мураттибони ин фарҳанг як калимаи ҳамшакли он, яъне *солиғро*, ки вожаи арабӣ асту маънояш «андози даромади ҳарбиёт» ҳисоб меёбад, ишора намудаанд,⁹⁴ вале дар бораи *солиғи* туркӣ ҳарфе нагуфтаанд. Дар луғатномаи А. Деххудо унсури луғавии мазкур қайд гардидааст, аммо соҳиби он барои исботи фикраш мисолеро зикр накардааст.⁹⁵

Имрӯз дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ин калима дар шакли *солуқ* ба кор меравад.

Дар рисола чунин тарзи маънидод ҳангоми таҳлили калимаҳои туркӣ-муғулии *кӯтал* «баландӣ, хома» [ҷ. 2, 161], *пехта* ё *пихта* «ҷойи буридаи дарахту бутта [ҷ.1, 173], *тузук* «тартиб; интизом» [ҷ. 1, 192], *туқмоқ* «мехчӯб» [ҷ. 1, 203], *чечак* «обила» [ҷ.1, 266], *тағой* «бародари модар» [ҷ.1, 200], *ако* «бародар» [ҷ. 1, 26], *янга* «завҷаи бародар» [ҷ. 2, 415], *язна* «шавҳари хоҳар» [ҷ. 2, 412], *шоқул* «асбоби қачиву ростии деворро маълумкунанда» [ҷ. 2, 452], *қоб* «зарф, табак» [ҷ. 2, 123], *қош* «абру» [т. 2, 124], *қотиқ / қатиқ* [ҷ. 2, 124], *қошуқ* [ҷ.2, 124], *қоқ* «гӯшт ё хӯрдани дигари хушкшуда; шахси хароб» [ҷ.2, 124], *яқа* «-гиребони курта» [ҷ. 2, 409], *ёфух* «болопӯши гаҳвора» [ҷ. 2, 408], *ёна* «самт, тараф» [ҷ. 2, 409], *ишиок* «бачаи гӯсфанди яксола» [ҷ. 1, 479], *шаплақ* «шаппотӣ» [ҷ.1, 457], *ҷул* «биёбон» [ҷ.1, 252] ва ғайраҳо сурат гирифтааст.

ХУЛОСА

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

1. «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ дар байни фарҳангномаҳои пешазинқилобӣ вазифаи луғатномаи чамъбасткунандаеро иҷро намуда, тамоми захираи луғавии то он замон гирдомадаро дар худ фаро гирифтааст. Чунин калимаву ибораҳо аз ҷиҳати мансубияташон ба забону лаҳҷаҳо ягона набуда, қисме хоси забонҳои дигари эронӣ (портӣ, суғдӣ), ҳиссаи дигар мансуб ба забонҳои ғайриэронӣ

⁹¹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 295.

⁹² Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –С. 217.

⁹³ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 709.

⁹⁴ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. Душанбе, 2008. –С. 259.

⁹⁵ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 8. –С. 11759.

- (ҳиндӣ, арабӣ, юнонӣ, туркӣ), гурӯҳи сеюм мутааллиқ ба лаҳҷаҳои дар Хуросону Мовароуннаҳр мавҷуда мебошанд [1-М].
2. Агар воҳидҳои луғавӣ ба маҳалле тааллуқ дошта бошад, Ромпурӣ таркибу ибора ва ифодаҳои монанди «дар вилоят», «дар ин диёр», «новоқифони ин диёр», «дар муҳовараи диёри мо», «дар муҳовараи ин диёр», «мардуми ин ҷо», «дар урфи мардум», «дар ин маҳал», «дар мардум», «дар урф», «ба истилоҳи лутӣни вилоят», «ба эътибори тағйири лаҳҷа», «ба тағйири лаҳҷа» ба кор мебарад. Агар ин ё он калимаву ибора маҳз хоси забони мардуми минтақаи Мовароуннаҳр бошад, ӯ онро маҳсус таъкид намуда, ифодаҳои «ва ин луғати Мовароуннаҳр», «аз билоди Мовароуннаҳр», «аҳли Мовароуннаҳр»-ро ба кор мебарад. Дар сурати ба ягон забони дар шибҳи қораи Ҳинд вучуддошта мансуб будани ин ё он воҳиди луғавӣ Ромпурӣ онро ба таври алоҳида ишора намуда, маҳз ба кадом забон ё форсии кадом минтақа хос буданашро қайд мекунад ва дар чунин мавридҳо калимаву ибораҳои «дар муҳовараи урду», «мардуми форсӣ», «ба форсии Ҳиндустон»-ро ба кор мебарад. Агар ин ё он калимаву ибора дар забони адабии ҳамонзамона дучор наояд ё кам истифода гардаду он фақат дар ашъор ё осори ягон аҳли қалам алоҳида ба кор равад, он гоҳ муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ибораи «дар ашъори баъзе аҳли вилоят»-ро истифода менамояд. Иддае аз воҳидҳои луғавӣ ҳам ба сифати унсурҳои шарҳбанда, ҳам ба сифати калимаи маъмул дучор меоянд, яъне онҳоро Ромпурӣ ҳам эзоҳ медиҳад, ҳам худаш дар баёнаш ба кор мебарад [2-М].
 3. Соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» як силсила ибораву ифодаҳои рехтаеро шарҳу эзоҳ додааст, ки баъзеи онҳо имрӯз фақат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондаанд. Як қисми чунин воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои шимолӣ, ҳиссаи дигарашон дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ боқӣ мондаанд.
 4. Шакли дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргаштаи иддае аз ин гуна ибораҳо ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ ба назар намерасад, аммо дар забони мардум боқӣ мондааст.
 5. Доираи маъноии баъзе воҳидҳои фразеологӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда имрӯз васеъ гардидааст [4-М].
 6. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар луғатномаи Ромпурӣ дар қатори ҳазорҳо калимаву ибораҳои дар забони адабӣ истифодашаванда боз як гурӯҳи калони унсурҳои луғавӣ ба кор рафтаанд, ки онҳо хоси маҳалли алоҳида буда, то имрӯз дар забони тоҷикони дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон ё тоҷикони бурунмарзӣ боқӣ мондаанд, аммо бо вучуди дар забони мардуми минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ё кишварҳои дигар боқимонии чунин калимаҳо ҳамаи онҳо дар як шаклу маъно маҳфуз намонда, баробари нигоҳ доштани хусусиятҳои аслии боз дорои вижагиҳои нави шакливу маъноӣ шудаанд. Аксари чунин воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба як маъноӣ мушаххаси худ маҳфуз монда, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дорои маъноҳои иловагӣ гардидаанд [5-М].
 7. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳу эзоҳи калимаву таркиб ё ибораҳо ду хели маънидодро пеш мегирад: дар аксар ҳолат ӯ унсурҳои луғавӣ таҳлилқунандашро васеъ шарҳ медиҳад, вале дар мавридҳои дигар маънидодаш хеле мухтасар шуда, танҳо бо ишораи як-ду нуктаи ба ин ё он маҳал дахл доштани онҳо маҳдуд мегардад [4-М].
 8. Ромпурӣ дар мавридҳои алоҳида кӯшиш кардааст, ки этимологияи чунин калимаву ифодаҳоро диҳад. Бояд гуфт, ки чунин маънидоди этимологияи аз ҷониби муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» додашуда ба ҳақиқати илмӣ мувофиқ меояд.
 9. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар ҷараёни зикри мансубияти маҳаллии калимаҳо Ромпурӣ ду роҳро пеш гирифта, дар баъзе ҳолатҳо худаш лаҳҷавӣ будани онҳоро қайд мекунад, дар мавридҳои дигар ба гуфтаи луғатнависони дигари пешгузаштааш таъя намуда, ба чунин ҳулоса меояд.
 10. Муқоисаи маводи дар фарҳангномаи мавриди таҳлил зикргашта бо воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқимонда нишон медиҳад, ки як қисми чунин калимаву ибораҳо ҳоло дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ, гурӯҳи дигар дар лаҳҷаҳои алоҳида ва ҳиссаи сеюм танҳо дар ин ё он лаҳҷаи алоҳида боқӣ мондаанд. Чунин ҳам шудааст, ки баъзе вожаҳои луғатномаи мавриди таҳлил имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ тоҷикони бурунмарзӣ, ҳиссаи дигар дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ тоҷикони бурунмарзӣ истифода мегарданд [7,10-М].
 11. Муқоисаи маводи дар «Ғиёс-ул-луғот» омада бо забони осори баъзе аҳли қалами гузашта собит мекунад, ки дар гузашта низ минтақаи истифодаи ҳиссае аз калимаҳо маҳдуд будааст. Инро метавон чунин исбот кард, ки луғатнигорон ҳангоми зикр намудани байтҳои шохид танҳо аз як ё ду шоир мисол овардаанд.
 12. Аксари воҳидҳои луғавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» вучуддошта дар лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ аз ҷиҳати шакл тағйир ёфтаанд, қисми камашонро мардуми тоҷик бе дигаргунии шакливу маъноӣ ба кор мебаранд.
 13. Бисёр калимаҳои «Ғиёс-ул-луғот» имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо дар як шакл истифода мешаванд, вале ҳамина унсурҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар вариантҳои зиёд ба кор мераванд.

14. Қисме аз чунин вожаҳо бо вучуди ҳам дар «Ғиёс-ул-луғот», ҳам дар лаҳҷаҳои ҳозираи ҷанубӣ дар якҷанд вариант дучор омаданашон ин қаринаҳо бо ҳам шабоҳат надоранд. Чунин ҳам шудааст, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳар кадоме аз вариантҳо як маъноӣ мушаххасро ифода кардаанд [3-М].
15. Як қисми воҳидҳои луғавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» фақат дар як вариант зикр шудаанд, аммо ҳоло онҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар якҷанд шакл ба қор рафта, баъзеяшон то шаш вариант пайдо кардаанд [3,8-М].
16. Баъзеи чунин воҳидҳои луғавӣ агарчи дар фарҳангномаи мазкур дар якҷанд шакл истифода шудаанд, вале яке бисёр қам ва дувумӣ серистеъмол ҳастанд.
17. Ҳиссаи қалони калимаву таркибҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар алоҳидагӣ ба қор мераванд, аммо ҳолатҳои фақат дар таркиби калимаҳои сохтаву мураккаб боқӣ мондани онҳо ва берун аз чунин вожаҳо истифода нагардиданашон низ ба назар мерасад. Як қисми ин гуна унсурҳои луғавии фарҳангномаи мазкур ҳоло дар забони мардуми тоҷик ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам дар таркиби калимаҳои мураккаб ё таркибҳои феълӣ боқӣ мондаанд.
18. Ҳамаи воҳидҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот» зикршуда ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шаклу маъноҳои гуногун боқӣ мондаанд: баъзеи онҳо имрӯз бе тағйири шаклу маъно, ҳиссаи дигар бо дигаргунии шаклӣ, гурӯҳи сеюм бо таҳаввулотӣ шаклу маъно ва қисми чорум бо маҳфуз мондани яке аз маъноҳои қуҳанашон дар забони мардуми тоҷик ба қор мераванд.
19. Аксари калимаҳои маҳдудмаъноӣ дар луғатнома зикршуда имрӯз низ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба чунин маънояшон боқӣ мондаанд, вале қисме аз онҳо илова ба маъноӣ мушаххаси дар ин фарҳанг омада боз дорои маъноҳои иловагӣ гардидаанд. Дигар ин ки доираи маъноии калимаҳои сермаъноӣ «Ғиёс-ул-луғот» имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳдудмаъно ва, баръакс, доираи маъноии вожаҳои маҳдудмаъноӣ фарҳангномаи мазкур ҳоло сермаъно гардидаанд. Муаллифи фарҳангномаи мавриди таҳлил аз байни маъноҳои гуногуни калимаҳои сермаъноӣ яке аз онҳоро таҳлил намудааст ва ҳамин маънояшон ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондаанд. Чунин ҳам шудааст, ки аз байни маъноҳои калимаҳои сермаъноӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргашта имрӯз яке аз маъноҳо дар яке ё гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ, маъноӣ дуҷуму сеҷуму чорум дар дигар лаҳҷа ё гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ боқӣ мондаанд.
20. Аз таҳлил чунин бармеояд, ки гурӯҳе аз унсурҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот» омада ҳангоми алоҳида ба қор рафтани танҳо як маъноӣ мушаххас, аммо вақти ҳамчун ҷузъи таркибҳои феълӣ истифода шуданашон маъноҳои зиёдро ифода намудаанд.
21. Дар «Ғиёс-ул-луғот» иддае аз унсурҳои луғавӣ бо шакли хоса зикр шудаанд ва чунин гунаи талаффузи онҳо имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ боқӣ мондааст.
22. Муқоисаи воҳидҳои алоҳидаи луғавии фарҳангномаи Ромпурӣ бо осори гузаштагон нишон медиҳад, ки як ҳиссаи онҳо умри беш аз ҳазорсола доранд, дастаи дигар дар гузаштаи на чандон дур аз лаҳҷаҳои мухталифи даврони гузашта ба забони адабӣ роҳ ёфтаанд. Ин аст, ки як гурӯҳи чунин калимаҳо дар осори шоиру нависандагони ҳама давраи инкишофи забони тоҷикӣ, қисми дигар дар асарҳои аҳли адаби давраи муайян ба қор рафтаанд.
23. Аз таҳлили ин гуна воҳидҳои луғавӣ бармеояд, ки таркиби овозии калимаҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» вучуддошта ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ихтисор шудааст, дар қисми дигари лаҳҷаҳо афзоиш ёфтааст.
24. Маълум аст, ки дар шакли имола ба қор рафтани калимаҳо ба забони арабӣ хос аст, вале маводи фарҳангномаи мавриди таҳлил нишон медиҳад, ки баъзе вожаҳои аслии тоҷикӣ низ ба чунин ҳодиса дучор шудаанд. Ин гуна унсурҳои луғавӣ имрӯз низ дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба ҳамон шакли имолаашон ба қор мераванд.
25. Баъзе калимаҳои ба истилоҳ лаҳҷавии «Ғиёс-ул-луғот»-ро унсурҳои луғавии сайёҳ ташкил медиҳанд, яъне онҳо агарчи ҳоло танҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд, вале дар забонҳои дигари ҳиндуаврупӣ ё ғайриэронӣ ва дар ҳолатҳои алоҳида дар лаҳҷаҳои онҳо то имрӯз гардиш доранд. Чунин воҳидҳои луғавӣ имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ба қор намеравад ё танҳо дар таркиби калимаҳои алоҳидаи мураккаб ба шакли хеле таҳаввулфта маҳфуз мондаанд. Як қисми онҳо баробари дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ то ҳол зинда буданашон боз дар забонҳои дигари эронӣ ва лаҳҷаҳои онҳо ҳамчун унсури фаъоли луғавӣ мавриди истифода қарор доранд.
26. Баъзан чунин ҳам шудааст, ки иддае аз унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ дар ҳамаи лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ дар шакли туркӣ ба қор мераванд. Шояд сабаби ин ҳолат ҳамин бошад, ки як қисми чунин воҳидҳои луғавӣ ба баъзе забонҳои туркӣ дохил шуда, ба ҳамон шаклашон боз ба забони тоҷикӣ баргаштаанд [6-М].
27. Дар «Ғиёс-ул-луғот» як гурӯҳ унсурҳои иқтибосие ба назар мерасанд, ки аксари онҳо ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондаанд. Аҷиб он аст, ки баъзеи чунин калимаҳоро аз фарҳангномаҳои

дигари асримиёнагӣ ва дар забони адабӣ пайдо кардан мушкил аст, вале онҳоро мардуми минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон ё тоҷикони бурунмарзӣ истифода менамоянд. Баъзе ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар забони адабӣ архаистӣ шуда бошанд ҳам, дар лаҳҷаҳо ҳамчун унсури ғаёл боқӣ мондаанд.

28. Ромпурӣ ҳангоми шарҳу эзоҳи як силсила калимаву таркибу ибораҳо муродифи ҳиндӣ онҳоро низ ишора менамояд. Бояд гуфт, ки ин гуна калимаҳои ҳиндӣ имрӯз низ дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ ҳамчун воҳиди луғавӣ ғаёл мавҷуданд. Маълум мегардад, ки ин гуна унсурҳои луғавӣ дар гузашта низ доираи маҳдуди истифода доштаанд. Исботи ин гуфтаҳо ҳамин буда метавонад, ки онҳоро аз эҷодиёти на ҳама шоиру нависандагони асримиёнагӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунин калимаҳои ҳиндиасл имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар вариантҳои гуногун боқӣ мондаанд: дар баъзеи онҳо дар шакли ба асл наздикашон, дар қисми дигар дар варианти тағйирёфта ба кор мераванд. Баъзеи ин гуна калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ баръакс забони адабӣ дар калимасозӣ низ хеле ғаёл мебошанд.
29. Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи баъзе калимаҳои иқтибосие, ки имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд, ақидаеро изҳор менамояд, ки он бо гуфтаи луғатнигорони дигар муҳолиф аст. Аммо андешаи Ромпурӣ дар чунин мавридҳо ба ҳақиқати илмӣ наздик мебошад.
30. Бисёр калимаҳои арабиасли дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ мисли унсурҳои луғавӣ аслии тоҷикӣ дар вариантҳои гуногун истифода мегарданд.
31. Ромпурӣ ҳангоми нишон додани решаи туркӣ доштани баъзе калимаҳо бочуръатона рафтор мекунад, вале дар мавриди эзоҳи гурӯҳи дигар танҳо бо ишораи кӯтоҳ маҳдуд менамояд. Баъзе воҳидҳои луғавӣ туркии дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда низ мисли калимаҳои аслии тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ дар як шакл, ҳиссаи дигар дар якҷанд вариант ҳамчун вожаҳои сермаъно ба кор мераванд.
32. Як гурӯҳи калимаҳои туркиасл имрӯз дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ, қисми дигар танҳо дар лаҳҷаҳои шимолӣ ва ҳиссаи сеюм фақат дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маҳфуз мондаанд. Чунин воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо дар як вариант, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар якҷанд шакл ба назар мерасанд.

II. Таърихи оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

1. Асосҳои назариявӣ ва бардоштҳои аз таҳлили робитаи силсилае аз унсурҳои луғавӣ «Ғиёс-ул-луғот» ва маводи лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ бадастомада метавонад барои куллан дигар шудани назари мардум ба маводи лаҳҷавӣ муносибат карда асосе шавад, ки ба лафзи мардуми минтақаҳои мухталифи тоҷикнишин на ҳамчун унсурҳои тасодуфан пайдошуда, балки ба сифати сарчашмаи муҳими маводи таърихи забон муносибат карда шавад.
2. Натиҷаҳои аз таҳлили ин масъала дастрасгардидаро метавон дар ҷараёни таҳия намудани маводи таълимӣ-методӣ, дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсии лаҳҷашиносии таърихӣ дар мактабҳои олии мавриди истифода қарор дод.
3. Маводи унсурҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» дарҷгардида ва шакли дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ пайдормонда метавонад дар оянда барои мураттаб шудани луғатномаҳои решашиносии (этимологӣ)-и вожаҳои лаҳҷавӣ хидмат намояд.
4. Таҳлили қиёсии унсурҳои қадим бо гунаҳои муосири дар лафзи мардуми ҷанубу шимоли Тоҷикистон маҳфузмондаро метавон ҳангоми таълими фанни интихобии лаҳҷашиносии муқоисавӣ-таърихӣ дар макотиби олии мавриди баҳрабардорӣ қарор дод.

Мақолаҳо, ки аз рӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ ба нашр расидаанд:

А) мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и Федератсияи Россия ва КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Пайдормонии бархе аз калимоти як луғатномаи муътабари асри XIX дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ [Матн] // Номаи ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров / А. Раҳимов. – Хучанд, 2012. № 5 (33). – С. 51- 56.

[2-М]. Робитаи бархе афъоли «Ғиёс – ул- луғот» бо феълҳои лаҳҷаҳои ҳозира [Матн] // Аҳбори ДДХБСТ / А. Раҳимов. – Хучанд. – 2013. № 4 (56). – С. 266- 270.

[3-М]. Чуғрофияи густариши вожаҳо аз назари Ромпурӣ [Матн] / А. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / А. Раҳимов. – Душанбе: Сино, 2015. № 4 /3 (167). – С. 48 – 50.

[4-М]. Шарҳи вожаҳои қадими эронӣ «Ғиёс-ул-луғот» ва муқоисаи онҳо бо лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи забонҳо. № 2(46), 2022. –С.52-57.

Б) Мақолаҳо дар дигар маҷаллаю маҷмӯаҳои илмӣ:

[5-М]. Муносибати вожаҳои «Ғиёс – ул- луғот» бо унсурҳои луғавии лаҳҷаҳои кунунии тоҷикӣ [Матн] // Паёми ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ /А. Раҳимов. –Кӯлоб, 2013. № 1, 2 (8-9). –С. 273-276.

[6-М]. Муносибати маҳаллии бархе аз унсурҳои луғавӣ ва шарҳу тафсири онҳо дар «Ғиёс – ул – луғот»- и Ромпурӣ [Матн] // Паёми ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ /А. Раҳимов. – Душанбе. 2015. № 2 (13). –С. 273-276.

[7-М]. Роҳҳои зикри унсурҳои лаҳҷавӣ дар «Ғиёс – ул – луғот»- и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ [Матн] // Тухфаи аҳбоб / А. Раҳимов. –Хучанд: Ношир, 2012. –С. 435-440.

[8-М]. Лексикаи «Ғиёс – ул – луғот» ва вожаҳои лаҳҷавии ҳозира [Матн] // Шукӯҳи маърифат /А. Раҳимов. –Хучанд: Ношир, 2013. –С. 292-297.

[9-М]. Муҳаммад Ғиёсуддин ва муносибати маҳаллии вожаҳо [Матн] // Ахтари ирфон /А. Раҳимов. –Хучанд: Мероҷ, 2014. – С. 141-145.

[10-М]. Боқимонии вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ «Ғиёс – ул- луғот» дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] //Сунъи беҳин / А. Раҳимов. –Хучанд: Ношир, 2017. –С. 272-282.

[11-М]. Вожаҳои ҳиндӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Забон-рукни тоат. (Маҷаллаи илмӣи ДМТ) / А. Раҳимов. –Душанбе, 2020, № 12. –С. 157-165.

[12-М]. Вожаҳои арабии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва шарҳи онҳо дар «Ғиёс-ул-луғот» [Матн] // Забон-рукни тоат (Маҷаллаи илмӣи ДМТ) –Душанбе, 2022. –С. 143-150.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ «ХУДЖАНДСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ БОБОДЖАНА ГАФУРОВА»**

На правах рукописи

**ББК-92+81•2 ТАДЖ
ТДУ-03+4С (ТАДЖ)
Р-47**

РАХИМОВ АБДУЛКОСИМ ИБРАГИМОВИЧ

**СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
МАВЕРАННАХРСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
«ГИЯС-УЛ-ЛУГОТА» С СОВРЕМЕННЫМИ ЮЖНЫМИ И
СЕВЕРНЫМИ ТАДЖИКСКИМИ ГОВОРАМИ**

**Автореферат
диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по
специальности 10.02.00- Языкознание (10.02.20-Сравнительно-историческое,
типологическое и сопоставительное языкознание)**

ХУДЖАНД-2022

Работа выполнена на кафедре таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Научный руководитель: **Хасанзода Абдуджамол Ашраф** - доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Официальные оппоненты: **Хомидов Дилмурод Раджабович** - доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета.
Файзиева Сарвардзон Ахмадовна - кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского и русского языка Института экономика и торговли Таджикского государственного университета коммерции в городе Худжанде.

Ведущая организация: Таджикский государственный институт языков имени Сотима Улугзода

Защита диссертации состоится «22» февраля 2023 года, в 15⁰⁰ часов на заседании диссертационного совета 6ДКОА-037 при Государственном образовательном учреждении «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (735700, г. Худжанд, улица Мавлянбекова, 1)

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» и на сайте www.hgu.tj.

Объявление о защите диссертации размещены на официальном сайте ВАК при Президенте Республики Таджикистан www.vak.tj.

Автореферат разослан «_____» _____ 2023 г.

**Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук, доцент**

Шарипова М.З.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Диссертационное исследование посвящено изучению связи лексем с словаря «Гияс-ул-лугот» Мухаммада Гиясуддина Ромпури, присущим диалектам Междуречья, с современными южными и северными таджикскими говорами.

Актуальность темы исследования. Проблема сохранности лексики «Гияс-ул-лугот» Ромпури, имеющий среди других словарей характер обобщающего словаря, в говорах таджикского языка до сих пор не получила должной разработки. По этой причине в сопоставительном плане изучения лексики этого словаря в современными южными и северными таджикскими говорами относится к разряду актуальных проблем современного языкознания.

Свой словарь Ромпури составил на основе научного, литературного наследия и словарей предыдущих поколений и своих современников в течение четырнадцати лет, в результате чего «Гияс-ул-лугот» был завершён в 1827 году. В данном словаре семантизировано семнадцать тысяч пятьсот тридцать семь словарных единиц, часть которых составляют слова и словосочетания, находящиеся за рамками современного таджикского литературного языка, но сохранившиеся в разговорной речи населения различных регионов Таджикистана. Именно это обстоятельство побудило нас заняться исследованием в сопоставительном плане изучением древних слов и словосочетаний на материале одного из авторитетных дореволюционных словарей – «Гияс-ул-лугот» Ромпури с современными южными и северными говорами, ибо изучение материалов этого словаря в избранном аспекте имеет большое значение и специфические особенности.

Степень изученности научной темы. Отдельным аспектам изучения этого словаря до настоящего времени были посвящены статьи и монографии, по ним защищены научные диссертации.

Профессор М. Н. Касимова, рассуждая проблем морфологии и синтаксиса, обратила внимание на замечания автора «Гияс-ул-лугот» по данному поводу. В том числе исследователь приводит ценные рассуждения Ромпури по поводу грамматической синонимии некоторых суффиксов и приставок, сути явления имола (написание и произношение звука «э» («е») вместо «о» («а» долгого) в арабских словах) в таджикских словах, усечении слов, по поводу некоторых лингвистических терминов, изафетов, произношении с префиксом «би-», о кратких гласных «и» и «у», задачах предлога «ба», об использовании в функции союзов «ё» и «у», об усеченных союзах, долгом и кратком гласном «и» и т. п.⁹⁶

В другом своём исследовании этот автор излагает мнение Ромпури по поводу арабизмов, видов некоторых вспомогательных элементов таджикского языка и их грамматических функциях.⁹⁷

Следует отметить, что заслуги исследователя и лексикографа А.Нурова и комментарии двух томов «Гиёс-ул – лугот», образующих в итоге 896 страниц, весьма значительны. Причина обращения указанного исследователя к данному объёму работы заключается в степени важности словаря. Сам комментатор в предисловии настоящего словаря отмечает, что «в материалах лексики данного словаря преимущественно. . . можно увидеть специфику развития и совершенствования языка и отражение истории цивилизации народа, ибо история общества прежде всего отражается в языке того общества»⁹⁸

⁹⁶ Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик. – Душанбе, 2003. – 113 с.

⁹⁷ Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар). – Душанбе, 2007. – 171 с.

⁹⁸ Ромпурӣ М. Ф. Гиёс-ул-лугот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987, -480с.; ҷилди 2. -416с. Ҳамаи мисолҳо аз ҳамин нашр аст, аз ин рӯ, минбаъд пас аз зикри мисол дар қавсайни дохили матн танҳо ҷилд ва саҳифаи онҳо дода мешавад.

Кандидатская диссертация А. Вахидова посвящена семантико-структурной специфике данного словаря,⁹⁹ в других его исследованиях рассмотрены и проанализированы следующие проблемы: «Мадор-ул-афзоил» как один из источников «Гияс-ул-лугот», толкование и комментирование лексических единиц с помощью синонимов, состав данного словаря, толкование некоторых грамматических элементов, встречающихся в нём, значение словаря «Гияс-ул-лугот» в истории персидско-таджикской лексикографии.¹⁰⁰

Профессор Д. Ходжа в своих книгах и статьях указал на точку зрения Ромпури по поводу некоторых дореволюционных персидско-таджикских терминов, их толкования со стороны автора словаря «Гияс-ул-лугот».¹⁰¹

Профессор А. Хасанов в своих исследованиях высказал ценные соображения относительно точки зрения автора «Гияс-ул-лугот» на вопрос об использовании слов, их структур, позитивном и отрицательном в них, случаях использования каждого из них, случаях добавления таджикских приставок и суффиксов к заимствованным из других языков элементам, особенно словам арабского происхождения и т.п.¹⁰²

В исследовании Р. Каримходжаевой предметом изучения стали способы сокращения слов, словосочетаний и некоторых предложений на основе материалов словаря «Гияс-ул-лугот». Исследователь отмечает, что в нём встречаются сотни лексических элементов, и автор словаря показывает способы их сокращения, высказывает свои соображения относительно столкновения с подобными формами. Становится очевидным, что словарные элементы языка подвергаются усечению в результате сокращения гласных, согласных, а также слогов в разных морфемах словарных единиц¹⁰³.

Рассматривая вопрос о толковании и семантизации лингвистической терминологии со стороны Ромпури, на основе извлеченного из этого словаря материала, в своём исследовании Ф. Джалолова анализирует комментарии, данные им автором «Гияс-ул-лугота» терминологии некоторых разделов лингвистики, морфологическим категориям типа числа существительных, говорит об их образовании с помощью различных суффиксов, даёт сведения об арабском ломаном множественном числе, использовании слов, принадлежащих к различным частям речи и т.п.¹⁰⁴

Таким образом, доказывается, что «Гияс-ул-лугот» в прошлом был одним из авторитетных и весомых словарей, в котором приведены значительные сведения, имевшие место в словарях предшественников Ромпури. Подчеркивая это, профессор Д. Ходжаев писал, что «сведения и комментарии, собранные в словарях и учебных пособиях средних веков, являются результатом исследований и достижений учёных, предшествующих нам

⁹⁹ Вохидов А. Структурно-семантическая характеристика лексики в «Гияс-ул-лугот». Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 1975. – С. 4-31.

¹⁰⁰ Вохидов А. Тафсири маънои калимаҳо дар «Ғиёс-ул-луғот» // Маҷмуаи мақолаҳои Донишгоҳи давлатии Самарқанд. Барориши 240. 1973. – С. 43-48; Вохидов А. Таркиби «Ғиёс-ул-луғот» // Маҷмуаи мақолаҳои Донишгоҳи давлатии Самарқанд. Барориши 246. 1973. – С. 216-220; Вохидов А. Шарҳи изофӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» // Маҷмуаи мақолаҳои Донишгоҳи давлатии Самарқанд. Барориши 318. 1977. – С. 83-87; Вохидов А. Аҳамияти «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин дар таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ // Масъалаҳои филология. – Самарқанд, 2003. – С. 90-94.

¹⁰¹ Давлатбеки Хоча. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна / – Душанбе: Диловар. 1998. – 149 с.; Ходжаев Д. Таджикская лингвистическая мысль X-XVI вв. Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Душанбе, 2004. – 45с.

¹⁰² Хасанов А. Хусни суҳан аз нигоҳи Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ // Шамъи анҷуман. Хучанд. 1996. – С. 79-96; Хасанов А. Зикри нуқси суҳан дар вожаномаҳои куҳан. – Хучанд, 2001. – 41с.; Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.

¹⁰³ Каримхӯчаева Р. Тафсири усулҳои таҳфифи вожаҳо дар фарҳангномаҳои нимаи аввали қарни XIX (дар асоси маводи «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ). Рисола барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои филологӣ. – Хучанд, 2006. – 150с.

¹⁰⁴ Чалолова Ф. А. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ. – Хучанд, 2012. – С. 18-74.

поколений, а позже, в XV-XIX веках, сделанное ими получило значительное развитие и создало благоприятную основу для создания весомых словарей типа «Гияс-ул-лугот», монографий, весомых научных и учебных пособий».¹⁰⁵

Кстати, сравнение материалов дореволюционных словарей со словами различных говоров таджикского языка показывает, что они оказывают существенную помощь в деле определения истории словарных элементов, ибо в подобного рода словарях семантизирована большая группа словарных единиц, которая сохранилась в таджикском языке в прежних исторических формах или в изменённом виде. По этой причине они служат для определения этимологии большей части диалектизмов так же, как и материалы письменного наследия. Поэтому небрежное отношение к такого рода словам и словосочетаниям, игнорирование степени их ценности и значимости является показателем неосведомлённости человека в вопросах об историческом прошлом диалектной лексики. Так, учитывая степень значимости диалектных слов и словосочетаний, авторы некоторых этимологических словарей русского языка, как М. Фасмер, в свои этимологические словари включили как лексические элементы, так и местные выражения.

Учитывая степень важности этих слов и словосочетаний, профессор Г. Джураев, опираясь на слова академика А. А. Шахматова, пишет, что «письменное наследие не всегда может дать достоверные сведения о звуковой структуре минувших эпох языка. Сегодняшние говоры являются основным источником, откуда извлекаются важные и достоверные материалы для исторической грамматики».¹⁰⁶

Профессор А. Хасанов, размышляя о степени важности изучения местной лексики, пишет, что подобного рода слова и словосочетания могут стать верными помощниками мастеров слова и всех тех, кто нуждается в совершенствовании здания слова и всестороннем отражении быта народа. Он утверждает, что, «слушая некоторые местные говоры, человек получает наслаждение, у него повышается настроение»¹⁰⁷.

Несмотря на то что учёными высказаны ценные соображения и замечания относительно остатков так называемых «классических» слов в таджикских говорах, эту проблему нельзя считать разработанной в полной мере, так как до сих пор исследователи не ставили перед собой задачи сделать их предметом самостоятельного научного исследования. По этой причине в настоящей диссертации предпринята попытка решить данную проблему на основе аналитического рассмотрения материала «Гияс-ул-лугот» Ромпури. Причина выбора этого словаря заключается в том, что среди других дореволюционных словарей «Гияс-ул-лугот» считается наиболее совершенным и обобщающим, сконцентрировавшим в себе богатый словарный материал, значительная часть которого сохранился сегодня в таджикских говорах.

Связь исследований с программами и темами исследования. Настоящее диссертационное исследование выполнено в рамках реализации перспективного плана научно-исследовательской работы кафедры таджикского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени Бабаджана Гафурова» на 2016-2020 годы на тему «Структурно-семантические и этимологические особенности лексики северного и центрального диалектов».

Цель исследования. Цель и задачи диссертации определяются тем, что до сих пор не разработан вопрос о способах сохранения словарных элементов одного из авторитетных словарей XIX века с современными южными и северными говорами.

Задачи исследования. Собранный нами богатый материал обязывает нас решить следующие задачи:

- отразить отношение Мухаммада Гиясуддина к элементам говоров;

¹⁰⁵ Давлатбеки Хоча. Ташаккул ва тахаввули забоншиноси форсу тоҷик дар асрҳои миёна. –С. 65.

¹⁰⁶ Чӯраев Ғ. Забони ман-ҷаҳони ман. –Душанбе: Маориф, 2014. –С. 99.

¹⁰⁷ Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 89.

- определить способы указания словарных элементов к регионам автором словаря;
- выявить способы сохранения словарных элементов «Гияс-ул-лугот» в современных южных и северных таджикских говорах;
- показать способы сохранения отдельных слов словаря без изменения формы и содержания в современных южных и северных;
- указать на причины, по которым сохранили форму и содержание некоторые слова данного словаря в современных южных и северных говорах;
- выявить место, значение и влияние отдельных фонетических явлений на изменение формы и содержания словарных элементов;
- определить степень сохранности исконно иранских и заимствованных слов «Гияс-ул-лугота» в современных южных и северных таджикских говорах;
- показать соотношение сохранности слов «Гияс-ул-лугота» в современных южных и северных говорах и некоторых других говорах;
- отразить степень сохранности фразеологических единиц, использованных в данном словаре, в современных южных и северных таджикских говорах.

Объект исследования. В диссертации подвергаются сопоставительному анализу лексические единицы одного из авторитетнейших словарей прошедших столетий – «Гияс-ул-лугот» Ромпури с сохранившимися в южных и северных таджикских говорах лексемами и, тем самым определяются степень общности и отличие лексики данного словаря с диалектными словами южных и северных регионов Таджикистана.

Предмет исследования. В диссертации рассматриваются особенности регистрации исконно - таджикских лексических единиц и заимствований (из других языков: иранских, индийских, арабских, тюркских) в «Гияс-ул-лугот» и способы их сохранения в современных южных и северных говорах, а также использование диалектных лексем в качестве пояснительного материала и способы обращения автора словаря к ним.

Теоретические основы исследования состоит в том, что для конкретизации путей исследования мы опирались на труды и статьи отечественных и зарубежных учёных, к числу которых относятся М. Т. Бахор, П. Н. Хонлари, В. С. Расторгуева, Ю. А. Рубинчик, А. Л. Хромов, Ш. Рустамов, Ю. Салимов, М. Н. Касимова, Г. Джураев, В. А. Капранов, Х. Маджидов, Д. Саймиддинов, Ш. Исмоилов, Д. Ходжаев, М. Махмудов, А. Вахидов, С. Хоркашев (Рахматуллозода), А. Хасанов (Хасанзода) и др.

Методы исследования. В ходе анализа данной проблемы в основном использовался метод лингвистического описания. Также при исследовании поставленной проблемы широко использовались сравнительно-исторический, сопоставительный, статистический, и метод лексического толкования.

Научная новизна исследования. При использовании диахронного, сравнительного и сравнительно-исторического методов применительно к базе материалов одного из авторитетных словарей XIX века в диссертации впервые подвергнута аналитическому рассмотрению связь его лексических элементов с современными южными и северными таджикскими говорами. С намерением внести ясность в вопрос о языковом генезисе и причинах использования отдельных лексических единиц были использованы примеры из иранских и неиранских языков. В диссертации впервые показаны различные пути изменения древних элементов в южных и северных таджикских говорах, определены место и значение фонетических явлений в изменении лексических единиц, отмечены преимущества сохранения исконно иранских лексических единиц по сравнению с заимствованными.

Основные положения, выносимые на защиту:

-сравнение лексических элементов “Гиёс-ул-луғот” доказывает, что в нем наряду с большой группой лексических единиц, вышедшие сейчас из употребления, все еще наблюдаются слова и словосочетания, которые сохранились сегодня в языке таджиков республики и за ее пределами;

-такие лексические единицы относительно своего происхождения являются

неоднообразными, часть из них являются иранскими по происхождению, другая часть считаются заимствованными. Имеющиеся заимствования в “Гиёс-ул-луғот” и сохранившиеся в современных южных и северных таджикских говорах относятся к другим иранским языкам (как парфянский, согдийский), а также арабскому, греческому, хинди и тюркскому языкам. По сравнению с другими заимствованными сейчас в таджикских диалектах больше сохранились те, которые имеют исключительно иранские корни;

-лексические единицы “Гиёс-ул-луғот”, которые сейчас циркулируют в современных южных и северных таджикских говорах как активные элементы, с точки зрения территории употребления не едины, некоторые сохранились во всех говорах, другая часть в некоторых говорах, а третья часть только в одном-двух говорах таджикского языка;

-автор “Гиёс-ул-луғот” не только комментирует слова и словосочетания, сохранившиеся в современных южных и северных таджикских говорах, но и сам в процессе изложения мысли употребляет некоторые диалектные элементы;

-упомянутые лексические единицы в “Гиёс-ул-луғот” и сохранившихся в современных южных и северных говорах по степени подвержения преобразования форм и значения не стоят на одном уровне: часть из них без изменения форм и значения, другая группа преобразованием форм, часть из них с изменением значения, а некоторые своими старыми значениями употребляются среди населения;

-в преобразовании и форм, и иранских слов по происхождению, и заимствований роль фонетических явлений является значительной, ряд из лексических элементов именно под влиянием явлений редукции, наращения, метатезы и им подобных изменились иногда серьезно, иногда несущественно;

-в “Гиёс-ул-луғот” наряду со словами также наблюдаются фразеологических оборотов, которые сохранились в современных таджикских говорах.

Теоретическое значение исследования состоит в том, что её результаты могут быть использованы при разработке научных исследований по исторической диалектологии, истории иранских языков, составлении этимологических словарей. Материалы диссертации могут быть привлечены также в процессе преподавания курсов «История таджикского и иранского языков», «Историческая диалектология», спецкурсов и спецсеминаров. Общие положения диссертации могут оказать содействие аспирантам при работе над диссертациями.

Практическая значимость работы состоит в том, что полученные результаты могут быть использованы при составлении диалектологических словарей иранской группы языков, в частности, таджикского языка, учебно-методических пособий, а также при проведении спецкурсов и семинаров по исторической лексикографии на филологических факультетах.

Степень достоверности результатов исследования подтверждается соответствием объема диссертации, апробацией результатов исследования в виде научных статей и представлением заключений на основе исследования языкового материала «Гиёс-ул-луғот» и современных южных и северных диалектов. Научные выводы и рекомендации по результатам исследования могут быть полезны будущим исследователям и откроют новые направления исследовательского процесса.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Тема диссертационной работы «Сопоставление лексических элементов транслитерации «Гиёс-ул-луғот» с современными таджикскими диалектами» соответствует паспорту научной специальности 10.02.20- Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языковедение на соискание ученой степени кандидата филологических наук

Личный вклад соискателя в изучении избранной темы заключается в том, что впервые в таджикском языкознании анализируется связь лексического состава словаря «Гияс-ул-лугот» с современными таджикскими диалектами.

С целью показания древних и новых форм некоторых лексических единиц они сопоставлены с материалами таких словарей, как «Чароғи хидоят»-и Орзу, «Луғатнома»-и А. Деххудо, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», а также «Шоҳнома» Фирдоуси, «Маснави маънавий»-и Руми, «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» М. Махмудов, Б. Бердиев, «Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ)» М. Махмудов, Г. Джураев и Б. Бердиев, «Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» М. Махмудов и Г. Джураев, научных исследований В. С. Расторгуевой, Р. Л. Неменовой и Г. Джураева, Р. Хадызаде, А. Хасанова (Хасанзода) и других.

Апробация и реализация результатов диссертации. Основное содержание диссертации апробировано в обсуждениях на конференциях университетского (2012-2022), регионального и республиканского уровня (2014, 2020, 2022), а также в статьях автора, опубликованных в различных научных сборниках и журналах.

Публикации по теме диссертации. Основные положения и результаты исследования отражены в 12 опубликованных научных статьях, 4 из которых изданы в научных журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Диссертация обсуждена и рекомендована к защите на заседании кафедры таджикского языка ГОУ «Худжандского государственного университета имени академика Бабаджана Гафурова» (протокол № 6 от 27-го января 2022-го года) и ученого совета факультета таджикской филологии указанного университета (протокол № 3 от 28-го октября 2022-го года).

Объём и структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы. Общий объем диссертационной работы составляет 162 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введении** диссертации обосновывается актуальность темы и научная новизна исследования, определяются цели и задачи, степень изученности проблемы, теоретическая и прикладная значимость результатов научных изысканий, представлена методика научных поисков, а также формулируются положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации – «**Отношение Мухаммада Гиясуддина к диалектным лексическим единицам**» состоит из трёх разделов и двух подразделов, в которых рассматриваются вопросы замечания Ромпури о принадлежности слов к диалектам, случаи употребления диалектных слов в указанном словаре.

В первом разделе первой главы - «**Мухаммад Гиясуддин и принадлежность слов к географическому местоположению**» - рассмотрена точка зрения Ромпури на вопрос о принадлежности слов и словосочетаний к различным персоязычным регионам, говорам бассейнов Междуречья, Хорасана, Ирана и т.п.

Данные исследования свидетельствуют о том, что автор словаря «Гияс-ул-лугот» разным способом интерпретации объясняет, к какому географическому местоположению относятся эти слова и словосочетания:

1. В ряде случаев он использовал слова и словосочетания типа «*в области*», «*в творчестве некоторых представителей области*» и т.п. Например, при комментировании лексического элемента *паланг* «тигр» Ромпури пишет: «В «Баҳори Аҷам» написано, что *паланг (тигр)* есть хищник подобия гепарда, барса, кого на хинди называют *читой*; и деревянный четвероножник, под этим названием, *встречающийся в творчестве некоторых представителей области*, тоже относится к хинди.¹⁰⁸ Само слово *вилоят*

¹⁰⁸ Ромпури М. Ф. Гияс-ул-лугот. Подготовка текста, предисловие и интерпретация А. Нурова. Чилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. –С. 167. Все фактологические материалы собран с указанной издании, поэтому в дальнейшем приводятся лишь том и страниц цитать.

«область» Ромпури семантизирует так: «Владение царя и благоустроенная земля; ответственный за чье-либо дело, гарант дружбы; и правительство и здание султана; и сближающий добрых людей с Аллахом; и способствующая фатху (то есть валояту-победе), и верность...» [т. 2, 376].

Как видно, в данном толковании автора тот смысл, который вложил в понятие *вилоят* Ромпури при толковании слово *паланг* «тигр», не отражён. М. Муин, говоря о нескольких значениях слова *вилоят*, пишет, что оно имеет место «в терминологии писателей литературных кругов Индии, Иран».¹⁰⁹ В «Луғатном» Деххудо мы не обнаружили то, в выражениях какого региона встречается это слово. В «Словаре таджикского языка» отмечено, что под этим термином подразумеваются «Иран и Междуречье (в терминологии индусов)».¹¹⁰ Причина того, что Ромпури не дал толкование слова *вилоят* в значении «Иран и Междуречье», на наш взгляд, возможно, заключается в том, что в то время под данным значением это слово было весьма популярно.

2. При толковании подобного рода слов и словосочетаний автор данного словаря использует слова и словосочетания типа «местное население», «в народных традициях», «в этой местности», «в народе», «в обычаях» «в этих краях», «в говоре нашего края», «в говоре этой местности» и т.п. Такого рода слова и словосочетания можно заметить при толковании слов *чомус* (буйвол), *шула* (род блюдо), *садбарг* (роза), *замон*(приём)и т.д.: «Замон- приём...; и в этой местности его называют зоминй» [ч. 2, 19].

3. При толковании подобного рода слов и словосочетаний автор данного словаря использует слова и словосочетания типа «местное население», «в народных традициях», «в этой местности», «в народе», «в обычаях» и т.п. Такого рода выражения можно встретить при семантизации слов *талоя* «боевая охрана, дозор», *қурра* «луч; свет», *қазоро* «судьба, рок, смерть», *гузор* «проход, лаз», *вучуд* («тело, плоть»): «Қазоро» - значение *от қазо* (судьба, рок, смерть), так как в этой местности слово *-ро* имеет значение *аз...*» [т. 2, 137].

4. Автором этого словаря при определении места, к которому относятся подобные лексические элементы, также были использованы слова и различные словосочетания, к которым можно отнести «и этот словарь Междуречья», «из изобильного Междуречья», «в разговорнике урду», «персоязычный народ», «общественность Междуречья», «на персидском Индии» и др.

Из некоторых толкований Ромпури вытекает, что он был хорошо знаком с манерой речи населения различных регионов Междуречья. Это можно аргументировать тем, что в процессе семантизации некоторых слов автор указывает на то, что они принадлежат именно данной местности. Например, лексический элемент *чаррасат* он семантизирует так: «Звук, образующийся при контакте двух вещей и стирания зубов, и звук разрываемой материи... оно также подвергнуто сокращению (то есть *чарасат*); и *бирист* (с арабской буквой *син*) подчиняется *чаррасат*, то есть звук, который образуется при жарке кебаба; и *чаррасат* в сочетании с *бирист* представляет собой намёк на шум и гам и цель от лжи, обмана и доноса; и это слово из Междуречья...» [т. 1, 230].

При семантизации подобного рода слов автор словаря также указывает на обычаи и традиции населения той или иной местности.

1.2. Два случая использования диалектной лексики в «Гияс-ул-лугот». В изучаемом словаре встречается несколько диалектных словарных элементов, которые одновременно с тем, что являются словами, подвергнутыми толкованию, ещё используются в языке автора, то есть в одном случае, это или иное слово подвергнуто семантизации, как неизвестное слово, в другом случае, автор использует его в своей речи для выражения своей мысли. Если взять во внимание, что автор словаря «Гияс-ул-лугот»

¹⁰⁹ Муин М. Фарҳанги форсӣ. Ҷилди 4. –Техрон, 1375. –С. 5054.

¹¹⁰ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 1. –Техрон, 1373. –С. 236.

жил и творил в литературных кругах Индии, то ясно, что часть из так называемых слов Междуречья уже вышла из региона своего функционирования и распространилась до Индии, приняв статус общеупотребительной лексики. В противном случае автор словаря не стал бы использовать их в своей речи.

1.2.1. Использование диалектной лексики в языке автора «Гияс-ул-лугот», как слово, подвергнутое семантизации. Число такого рода словарных элементов в «Гияс-ул-лугот» весьма ограничено, но это малое число, как в поговорке «мал золотник, да дорог», свидетельствует о том, что в прошлом границы применения некоторых слов, выйдя за пределы диалектов, расширились, стали понятны для представителей различных регионов. Одним из таких словарных единиц является *усул*. В ходе семантизации этого слова, опираясь на два других словаря, он пишет, что «Усул - ба истилои форсиён ба маънии ыаракати мавзуни хушоянда -...по персидской терминологии в значении размеренное, желаемое движение...» [т.1, 67]. В другом месте Ромпури утверждает, что *усул* в хинди является эквивалентом «танца баратал» [т. 1, 375].

В другом случае это слово мы встречаем в употреблении автора «Гияс-ул-лугот» при толковании слова *фохтазарб*: «Разновидность танца, что также называют танцем фохтазарб» [т. 2, 94].

Как было отмечено, указанное значение словарного элемента *усул* в настоящее время в таджикском литературном языке не употребляется. Это значение сохранилось лишь в составе поговорки «гоҳ ғамзаю усул, гаҳ Худою расул» - «то жеманство и кривляния, то Бог и пророк», а также во фразеологической единице «усул ба дасти накорачӣ» - «танец в руках барабанщика».¹¹¹

Однако в некоторых северных и южных говорах сохранилось указанное значение этого слова.¹¹²

Ныне в языке населения Фалгара глагол *усулидан* в значении «танцевать» находится в употреблении до сих пор.¹¹³

1.2.2. Использование диалектной лексики автором «Гияс-ул-лугот». В языке автора изучаемого словаря были использованы словарные элементы, которые в настоящее время в таджикском литературном языке не существуют, и эти слова находятся в применении лишь у населения отдельных регионов Таджикистана. Такого рода словарные единицы автор словаря «Гияс-ул-лугот» использовал при толковании других исконно иранских и заимствованных слов, непонятных народу. Например, слово *поча* Ромпури использовал при толковании словарной единицы *куроъ* и отметил: «Ноги овцы и коровы; *поча* в значении части ноги животных от колена до копыт; *бини* кӯҳ – пик горы и табун лошадей; а также выражение, с помощью которого обозначают группу лошадей» [т. 2, 165].

В данном отрезке, кроме *поча*, наблюдается также слово *бини*, которое употреблено в значении *теща – пик*, и сегодня слово *поча* в значении *пой-нога* и *бинӣ* употребляются в указанном выше значении.

В говоре Бухары, как и других таджикских говорах, для выражения значения «нога» используют это же слово - *поча*. Помимо того, в языке населения, говорящего на этом говоре, выражение *поча дароз кардан – протянуть ноги* употребляется в значении «умереть, скончаться», а *поча доштан* – в значении «держат ребенка за обе наги, чтобы он справил нужду»: баъор шуд-у оте-м поча дароз каран – отец протянул ноги весной;

¹¹¹ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 2. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. 1964. – С.220.

¹¹² Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 3. –М., 1961. –С.104; Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ.–Душанбе: Дониш, 1974. –С. 76; Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –Душанбе, 2012. –С. 720.

¹¹³ Қосимӣ М. ва дигарон. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯишҳои эронӣ. Ҷилди 1. –Душанбе, 1376. –С. 21.

келинпошшо, хезед, бача-йа йак поча доред, кӯрпа-йа расво накунад – невестка, встаньте, подержите ребенка за ноги, пусть он справит нужду, иначе испачкает матрац.¹¹⁴

В южных говорах *поча* употребляется для выражения следующих значений: 1.нога; 2. штанина, нижняя часть женских штанов: дина баройи дъхтар-ъм поча дъхта бьдъм – вчера я сшила для дочери штанину. Хьдо бьгира повахойи кандагй-т-а – Черт бы побрал твои рваные штанины.¹¹⁵

Если в некоторых северных говорах, кроме формы *поча*, встречается и вариант *почак*, то в юго-восточных говорах, помимо варианта *поча*, также используется форма *почик*.¹¹⁶

В языке изложения Ромпури при комментировании словарной единицы *сӯза* использован словарный элемент *тирез* «клин, ластовица одежды» [т. 1, 443].

В настоящее время во многих таджикских говорах это слово в формах *тирез*, *тириз*, *търиз* используется для выражения значения «клочка трёхконечной прямоугольной ткани, которая пришивается к двум бокам одежды».¹¹⁷

В диссертации в соответствии с указанным принципом исследованы также слова *фулла* - «малозиво», *палмосидан* - «нащупывать», *мазбут* - «закреплённый, крепкий», *хамун* - «тот» и т.д.

1.3. Толкование в «Гияс-ул-лугот» фразеологических единиц. Автор словаря «Гияс-ул-лугот» в числе других лексических единиц языка семантизировал и ряд фразеологизмов, которые ныне в литературном языке не наблюдаются, но таджикский народ не только использует их, а некоторые из них сохранились как активные элементы диалектов. Одним из таких словосочетаний является *бинии кӯҳ*, который Ромпури истолковал как «вершина горы» [т.1, 156].

Аналитическое рассмотрение такого рода словосочетаний показывает, что в прошлом, кроме упомянутого словосочетания, находились в употреблении также выражения типа *бинии дар*, *бинии чароғ*.¹¹⁸

Словосочетание *бинии чизе* в настоящее время означает «угол, край чего-то». Например, в этом двустишии населения Айнинского района наблюдается словосочетание *бинии мачит* (<*бинии масҷид*) – *вершина мечети*:

Аз бинии мачит мегирам соғуба об,

Аз ишқи туя дилам шудас мисли кабоб.¹¹⁹

Набираю я воду себе из вершины мечети,

От пристрастий к тебе стало сердце подобно кебабу.

Дил давидан, по замечаниям Ромпури, имеет значения «влюбляться, домогаться» [т. 1, 340].

В «Словаре устойчивых выражений» М. Фозилова со словом *дил-сердце* приведено и семантизировано сто девяносто пять словарных единиц, но в данном словаре мы не обнаружили словосочетание *дил давидан*,¹²⁰ в говоре же Худжанда словосочетание *дил давидан* находится в употреблении для выражения значения иметь пристрастие, желание.¹²¹

Рӯ кардан имеет значение «получаться и сводить лицом к лицу, оказать внимание; появляться» [т. 1, 381].

¹¹⁴ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 189.

¹¹⁵ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 554.

¹¹⁶ Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь. Юго-восточный Таджикистан. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. –С. 153.

¹¹⁷ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С.684; Ходизода Р. Самарқандиён чӣ меғӯянд? Луғатномаи мухтасари ғӯиши Самарқанд. –Машхад, 1383. –С. 204.

¹¹⁸ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 3. –С. 2601.

¹¹⁹ Назар С. Дарғи шариф. Таърихи мухтасар. –Душанбе: Ирфон, 2009. –С. 196.

¹²⁰ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1. –С. 353-406.

¹²¹ Зоҳидов А., Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологии лаҳҷаи Хучанд. –Хучанд: Нури маърифат, 2013. –С. 62.

В настоящее время в таджикском литературном языке словосочетание *рӯбарӯ кардан* употребляется в значении «сводить лицом к лицу», но вариант, употреблённый в «Гияс-ул-лугот», не встречается.

Население Худжанда указанное словосочетание используют в форме *рӯ кадан* при выражении значения «напоминать об оказанной услуге».¹²²

В диссертации также исследованы фразеологизмы *рӯ надоштан*, выясняется, что имеет значение «быть наглым» [т.1, 381], *сарат гардам* «будь я жертвой твоей» [т.1, 421], *кори касе шудан* «наступление чьей-либо смерти» [т. 2, 158], *кори касе сохтан* «убить кого-либо» [т. 2, 158], *мӯ баровардани забон* «намекать на невозможное, сложное дело» [т. 2, 317] и т.д.

Вторая глава диссертации – «Сопоставление древнеиранской исконной лексики «Гияс-ул-лугот» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах» - состоит из трёх разделов, в которых рассматриваются вопросы сохранности лексических элементов то в форме, приведенной в «Гияс-ул-лугот», то в изменённой виде, то с изменениями в их семантике. Разумеется, такого рода изменения в данных лексических единицах не произошли аналогично: преобразования в форме были более значительными, но семантические изменения произошли реже.

Первый раздел - «Сопоставление древнеиранской исконной лексики «Гияс-ул-лугот» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах» - посвящен рассмотрению уникальных лексических элементов, которые трудно найти в словарном составе современного таджикского литературного языка. Часть из этих слов имеет более чем тысячелетнюю историю существования, и в течение этого большого промежутка времени, почти не изменив свою форму и содержание, она дошла до нас.

Материалы данного словаря свидетельствуют о том, что его автор, кроме того, что является бесподобным знатоком лексики, также относился к числу образованных и эрудированных людей своей эпохи, хорошо знавший таджикский, арабский, урду, тюркский и им подобные языки.

Среди большого количества лексических единиц, подвергнутых толкованию, в словаре встречаются лексические элементы, находящиеся в употреблении у определенного круга членов общества, которые имели специфические особенности диалектов как во времена автора, так и в наши дни.

В зависимости от того, какую сферу употребления имеют сегодня диалектизмы, семантизированные в «Гияс-ул-лугот», они классифицируются в различные группы. Мы не имеем возможности вести здесь обстоятельные суждения по поводу всех этих групп, поэтому скажем лишь о тех словах, которые в настоящее время со всеми своими специфическими особенностями находятся в употреблении в южных и северных, а также в некоторых промежуточных таджикских говорах. Когда мы сравниваем группу слов, семантизированных в данном слове, со словарным составом современных говоров, то становится очевидным, что они не только используются в говоре населения севера и юга Таджикистана, но в дополнение к имеющим значениям они получают добавочные смысловые оттенки. Здесь в качестве примера можно привести толкование в «Гияс-ул-лугот» глагола *калкал (кардан)* и его употребление в современных говорах. Семантизируя данное слово, Ромпури пишет: «Калкал... - ҳарзагӯй (болтовня, пустозвонство)» [т.2, 174]. Автор словаря указал и на наличие других форм слова *калкал* и *калмакал* [т.2, 174].

В настоящее время в некоторых северных говорах, например, Худжанда, Канибадама, Исфары, это слово имеет значение «сильного упрёка», «нападения на человека с четырёх сторон»,¹²³ в говоре Бухары оно имеет значение «поднять шум,

¹²² Зоҳидов А., Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологӣи лаҳҷаи Хучанд. –С. 237.

¹²³ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвӣи осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 19-20.

крик»,¹²⁴ но в южных говорах оно имеет четыре смысловых оттенка: 1) поднять шум, крик: чй калкал дорй? - что ты шумишь?; 2) гайбат кардан (сплетничать, злословить): фақат одамо-ра да пьшт-ъш кал-кал мекуна - всегда сплетничает за спиной людей; 3) мазох (масхара) кардан – насмехаться, подшучивать: йа дам-да малим-а кал-кал кардан, қахр-ъш кард - вдруг стали насмехаться над учителем, он обиделся; 4) овоза паҳн кардан - распространять слухи: ика кал-кал накън гапи мардъм-а - ты так не распространяй то, что говорят.¹²⁵

Таким образом, большая группа словарных единиц «Гияс-ул-лугота», хотя и сохранилась в различных современных таджикских говорах, но эти единицы не одинаковы по способу употребления, смысловым оттенкам и местом употребления. Все они в зависимости от своих особенностей могут быть разделены на следующие подгруппы: а) слова, сохранившиеся в «Гияс-ул-лугот» и современных говорах, без каких-либо изменений. В качестве примера можно привести слово *бехост* «внезапно, случайно». По поводу данного слова Ромпури пишет: «В значении беталош и бефикр: ва ба маънии ноталабида – без усилия, без старания: и в значении без требований» [т.1, 152].

В южных говорах это слово употребляется в значении «внезапно, случайно»: *бехост* омаа шиштаги-да – пришел и сел внезапно.¹²⁶

Данное слово точно в этом значении до сих пор имеет место в северных говорах: аб-борони мӯл таги девол сахт нам киштас, назарам-ба, йагбора *бехост* ғалтида бурафт - от обильных дождей основание стены сильно промокло, мне кажется, она упала внезапно, сразу.

К разряду подобных лексических единиц также относятся слова *хала* «резь», *бер* = «нахальный», *бенамоз* «нечистота», *данг* «популярность», *дина* «вчера днём» и др.

б) Другую группу подобного рода лексических элементов, как было указано выше, составляют те, которые в «Гияс-ул-лугот» и некоторых северных и южных говорах употребляются в нескольких значениях, но в отдельных северных и южных говорах имеют одно конкретное значение. В качестве примера целесообразно проанализировать здесь слово *калта* «короткий, отрезанный». По поводу значения этого слова Ромпури пишет: «В значении *андак* «мало, немного»; и в значении «с отрезанным хвостом, куцый», и в значении «лица, который не может произнести слово, сделать заключение, попытожить что-то», а также в значении «краткая и прочная деревянная ручка»...; и в «Сироч» написано, что на деле известно в значении «отрезанный, разрезанный», вследствие этого *калтадум* в значении «с отрезанным хвостом», *калтапар* в значении «с отрезанными перьями», *калтазабон* в значении «немой»; и каждый предмет с дефектом аллегорически называют *калта*» [т.2, 175-176].

Такое замечание Ромпури указывает, что исконное значение слова *калта* – это «короткий, отрезанный», другие же значения образовались на базе этого исконного значения. Так, в настоящее время в некоторых таджикских говорах сохранилось лишь его исконное, в других же - дополнительные или переносное его значения.

Это слово в настоящее время встречается в говорах Худжанда и Канибадама в том же значении «короткий», но в говорах Бухары имеет значения: 1) короткий и 2) в аллегор. значении «дрова»,¹²⁷ в южных же говорах это слово имеет отдельные значения: 1. короткий; 2. собака с отрезанными ушами и хвостом; 3. низкорослый, малорослый,

¹²⁴ Махмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро–Душанбе: Дониш, 1989. –С120.

¹²⁵ Махмудов М., Чӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ҷилди 1. –Душанбе, 1977. – С. 175; Махмудов М., Чӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 309.

¹²⁶ Махмудов М., Чӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ҷилди 1. –С. 61; Махмудов М., Чӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 105.

¹²⁷ Махмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –С. 120.

сгорбленный, согбенный; 4. сокращение¹²⁸ и др., кроме того, употребляется как часть составных и сложных слов.¹²⁹

В говоре Андарак это слово находится в употреблении только в значении «низкорослого человека».¹³⁰

Такому способу изучения и аналитического рассмотрения в диссертации подвергнуты и слова *лос* «низкосортный щёлк», *гармак* «варёный горох», *момак* «бабушка», *нӯл* «клюв».

в) Другую группу слов составляют те, которые в «Гияс-ул-лугот» и в большинстве таджикских говорах употребляются только в одной форме, а в южных говорах приобрели несколько вариантов. Например, в данном словаре слово *метин* семантизировано так: «Железный гвоздь, с помощью которого в камне пробивают отверстие» [т.2, 329]. Данный словарный элемент, как было отмечено, в настоящее время в целом ряде северных говоров используется в той же форме *метин* и в том же древнем значении, но в южных говорах это слово известно в вариантах *метинг*, *мети*, *майтин*, *майту*, *майт-ън*, *мъти*.¹³¹ Следует отметить, если варианты *метин*, *мети*, *майтин*, *майти*, *майтън* используется в пяти-семи южных говорах, то форма *метинг* и *мъти* находится в употреблении только в трёх из этих говоров.¹³²

В говоре Андарака под словом *метин*, вопреки некоторым другим говорам, имеется в виду инструмент, сделанный из железа, употребляемый для разрыхления основания саженцев: мо катӯшка-йа метин кати каланд мекуним - мы разрыхляем основание картошки с помощью метина.¹³³

г) Другую группу составляют слова, которые в «Гияс-ул-лугот» и современных южных говорах употребляются в разных формах, в северных же говорах встречаются лишь в одном варианте. Так, в упомянутом словаре встречаются три формы одного и того же слова: *зурфин*, *зирфин* и *зулфин*. «Зурфин// зирфин – в значении кольцо двери и цепь» [т.1, 393]. «И Хони Орзу в «Сиродж-ул-лугот» написал, что внешне выражение *зулф* является усечённым вариантом от *зулфин*, который (к сказанному и с фо-название 23-ей буквы старого таджикского алфавита, основанного на арабской графике) имеет значение цепь» [т.1, 395].

В северных говорах эта лексическая единица известна в одной конкретной форме в выражении *ҳалқаи дар* «дверное кольцо»,¹³⁴ но в южных говорах она, употребляясь в вариантах *зълфайн*, *зълфак*, *зулфайн*, имеет значение «дверного кольца или сундука».¹³⁵

Лексическая единица *лух* также относится к этой группе слов.

д) Другую группу слов, приведенных в словаре, составляют те, которые сегодня находятся в употреблении лишь в южных или юго-восточных говорах. *Хованд* Ромпури считает усечённым вариантом от *худованд* «хозяин», и, опираясь на «Сиродж-ул-лугот», отмечает, что «*хо*» сокращенный вариант от *хона* «дом» и *ванд* в значении «хозяин», но *хованд* известен в значении «абсолютного хозяина» [т.1, 290]. Здесь возникает необходимость внести ясность в этимологию, данную автором «Гияс-ул-лугот». Необходимо отметить, что форма *хованд* не связана со словом *хона*, а его источником считается тот самый первоначальный вариант, то есть *худованд*, состоящий из компонентов *худо* «хозяин дома, глава» и суффикса *-ванд*.

¹²⁸ Маҳмудов М., Чӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ҷилди 1. –С. 175; Маҳмудов М., Чӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 310.

¹²⁹ Маҳмудов М., Чӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 310-311.

¹³⁰ Ўзбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарак. –Хучанд: Меъроҷ, 2014. –С. 100.

¹³¹ Маҳмудов М., Чӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ҷилди 1. –С. 240.

¹³² Маҳмудов М., Чӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 446-447.

¹³³ Ўзбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарак. –С. 32.

¹³⁴ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 183.

¹³⁵ Маҳмудов М., Чӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 157.

Это слово сегодня жители юга Таджикистана использует в формах *хованд* и *хован* в том же значении - «хозяин дома, глава»: у хуна хованд дора?- тот дом имеет хозяина?¹³⁶

В «Гияс-ул-лугот» встречается три варианта одного слова: *босгуна*, *ворун* и *вожун*: «Босгуна – в значении *вожгуна* - опрокинутый» [т.1, 116]. «Вожун - «неблагоприятный»; и в «Хиёбоне» написано, что это измененный вариант *вожуна*» [т.2, 365]. «Ворун – в «Бурхане» и «Джаҳонгири» приведен в значении *божгуна* «опрокинутый», «отражённый»; и в «Бахори Аджам» в значении «неблагоприятный» [т.2, 365].

Следует отметить, что подобные формы не появились в эпоху автора «Гияс-ул-лугот», а находились в употреблении в течение нескольких сот лет. По утверждению профессора А. Хасанова, в наследии классиков, кроме указанных форм, слово *вожун* «опрокинутый» находилось в употреблении ещё в вариантах *бошгуна*, *посгуна*, *вожуна*, *вожгуна*, *воруна*, *божгуна*, *бошгуна*, *пошгуна*, *посгуна*, *бошгун*.¹³⁷ Выясняется, что почти все формы этого словарного элемента имели место в наследии поэтов и прозаиков ещё со времён Рудаки и Фирдоуси. Например, только в «Шахнаме» А. Фирдоуси были употреблены четыре варианта этого слова: *воруна*, *вожгуна*, *божгуна* и *вожуна*.¹³⁸

В настоящее время это слово находится в употреблении в целом ряде таджикских говоров в форме *поскуно* «вверх дном, вниз головой»: мошин-аш ағби Шаристон-анда чари-ва *поскуно* шуда бурафтас - его машина на перевале Шахристана опрокинулась вниз головой.

Слова *хусур* «отец жены», *рих* «помёт птицы», *шах* «скала», *шаҳ* / *шаҳӣ* «зять, жених», *гилем* «чекмен», *шанг* «красивый», *линг* «нога» рассмотрены в диссертации в приведённом выше стиле.

Таким образом, словарные элементы, используемые в таджикских говорах, имеют весьма древнюю историю, так, употребление некоторых из них можно встретить в древних источниках языка фарси дари и даже до нашей дни. Возможность встретить эти слова в словарном составе современного языка фарси исключается, ибо их место в данном языке заняли другие слова, или сами они в указанном языке используются весьма ограниченно.

Одна часть таких слов приводится при обозначении названия продуктов, предметов быта, снаряжения домашних животных и понятий, связанных с ними.

В «Гияс-ул-лугот» по поводу значения *чапотӣ* говорится, что это «тонкая лепешка из пресного теста, от чапот, как в фарси имеет значения «пощёчина». Так как раскатанное тесто постоянно требует усилия рук, поэтому и называли чапоты» [т.1, 257].

Это слово, находясь сегодня в употреблении в южных говорах, одновременно с передачей значения «тонкого хлеба (нежного)», также употребляется при обозначении понятия «кусок, лоскут, отрезок»: йак чапот гушт-а да пеш-мун мундан - перед нами положили кусок мяса.¹³⁹

Поэтесса Гулрухсор, являющаяся представителем юго-восточного говора, по замечаниям профессора Ш. Исмоилова,¹⁴⁰ использовала это слово в следующих строках:

Нони чапотӣ мепазад,
Дар тӯйхона Гулпарӣ...
Печет лепёшку-чапоты
На свадьбе Гулпарӣ...

В хардурском говоре данный словарный элемент в варианте *чанпотӣ* используется в том же значении.¹⁴¹

¹³⁶ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 758.

¹³⁷ Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимоли (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 154.

¹³⁸ Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимоли (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 155.

¹³⁹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 826.

¹⁴⁰ Исмоилов Ш. Як омили халқияти забони асари бадеӣ. –Душанбе, 2012. –С. 93.

В диссертации подвергнуты анализу и слова *шӯла* «вид еды, когда рис варят вместе с мясом», *навча* «молодой человек высокого роста, молодец», *калпатра* «напрасный, бессмысленный», *нефа* «пояс, поддерживающий штаны», *тӯш* «терпение, тело, плоть, сила и пища» и др.

Другую группу слов составляют те, которые как в прошлом, так и сегодня, в разных таджикских говорах используется в нескольких выражениях. Например, слово *зӣ* в наследии предков употребляется в значениях: 1) сторона, направление; 2) в, к, на, у, при, около, возле; вблизи; 3) по мнению.¹⁴² Некоторые исследователи в результате аналитического рассмотрения далёкого прошлого этого словарного элемента пришли к заключению, что это слово в значении «сторона, направление» в наследии эпохи Сасанидов не встречается и относится к особенностям персидского языка дари.

Данные сравнений его использования в современных таджикских говорах показывают, что выражение словом *зӣ* значения «вблизи, возле» еще сохранилось в северных и южных говорах: *шаб-ба* получчак *зи-йи* девол *катӣ* ра нарав, *ки* газандахо ра мерат - ночью не ходи босиком вдоль стены, там есть жалящие (насекомые);¹⁴³ *шътър* дар гичойе *зиндагони* къна *буталоқъш* дар *зийъш* – где бы ни жил верблюд, возле него болото.¹⁴⁴

Составители «Словаря южных говоров таджикского языка» отметили в южных говорах ещё одно значение этого слова: «тетива, нить лука, струна лука».¹⁴⁵ На наш взгляд, здесь существует два разнокоренных слова, в классической литературе одно из которых употреблялось в форме *зеҳ* и другое в варианте *зӣ*.¹⁴⁶

Часть лексических элементов составляют те, которые в прошлом, хотя и употреблялись в одной форме, сегодня в целом ряде таджикских говоров употребляются в нескольких вариантах. В качестве иллюстрации здесь целесообразно привести слово *они*. Ромпурӣ в толковании этого слова пишет, что «... в фарси имеет значение собственность, как говорят: фалон чиз аз *они ман* (*курсив наш – Р.А.*), то-то моё, то есть принадлежит мне. И является указанием на что-то далёкое и в значении *тавр* «способ» и *андоз* «подать» и тех прелестей, что имеется в красоте возлюбленной» [т.1, 28].

Аналитическое рассмотрение употребления данного словарного элемента показало, что слово *они* в разные периоды развития таджикского языка было весьма продуктивно.¹⁴⁷ Данное слово сегодня в северных говорах находится в употреблении в формах *айни* и *ани*, и в южных говорах в вариантах *айни* / *ъайни*, преимущественно свойственно говорам Истаравшана и Исфары, но *ани* относится к специфическим особенностям языка населения Худжанда, Канибадама и им подобных.

На протяжении длительного периода своего существования большая часть древних слов исконно иранского происхождения в настоящее время в таджикских говорах под влиянием различных фонетических явлений подверглась определенным изменениям. Например, такое изменение формы можно рассмотреть на примере словарного элемента *кадбону* «хозяйка дома». Автор словаря «Гияс-ул-лугот», указывая на синонимическую схожесть этого слова с *кадхудо*, семантизируя его как «худованди хона ва бибии хона» - «хозяйка дома и матери дома», затем, развивая свою мысль, пишет, что «по астрологической терминологии два существа, от которых исходит жизнь новорожденного» [т.2, 163].

¹⁴¹ Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. – Душанбе, 1977. –С. 212.

¹⁴² Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 26. –С.582.

¹⁴³ Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 33.

¹⁴⁴ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 273.

¹⁴⁵ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 273.

¹⁴⁶ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1. –С. 449.

¹⁴⁷ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1. –С. 396.

На наш взгляд, причина того, что Ромпури посчитал *кадбону* и *кадхудо* синонимами, связана со второй частью этих слов, то есть *бону* и *худо* в значении «хозяин», которые обрели смысловое сходство.

Сегодня в отдельных таджикских говорах из двух лексических элементов: *кадбону* и *кадхудо*, второе слово используется с изменением формы. В настоящее время население Истаравшана использует его в форме *кайвону*.¹⁴⁸ Такая форма использования этого слова наблюдается также в хардурском говоре.¹⁴⁹

По словам профессора Р. Ходизаде, это слово, находясь в употреблении в говоре Самарканда в формах *кайвону*, *кайвонӣ*, выражает только значение «профессиональный повар»,¹⁵⁰ но в южных говорах в вариантах *кайбону*, *кайвону*, *кайвони*, *кайбуну*, *кайвона* используется для выражения следующих значений: 1. профессиональный повар, женщина-кулинар; 2. лица, которые содействуют жениху, приходят для того, чтобы увести невесту (в дом новобрачного): кайвонийо омадийан, поандози шоҳӣ андозе – пришли кайвони, раскройте шелковую подстилку; 3. домохозяйка, хозяйка дома.¹⁵¹

Такому способу анализа в диссертации подвергнуты словарные элементы *лахша* «пламя огня и раскалённый уголь», *нард/нарт* «ствол дерева», *обдастон* «узкогорлый кувшин с носиком (для омовения)», *порина* «старый и вещь, которой уже год», *оташигира* «предмет, с помощью которого берут огонь (угли) из мангала и очага», *тахамтан* «большой (крупный, огромный) и сильный (могучий, крепкий)», *қазз* «вид ...низкокачественного шёлка», *яла/яланг/ялангӣ* «открытая местность», *боха* «черепаша» и т. д.

В втором разделе - «Сопоставление древних значений исконных иранских слов из «Гияс-ул-лугота» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах» - рассмотрен вопрос о сопоставлении круга значений лексических единиц словаря «Гияс-ул-лугот» с современными таджикскими говорами. Данные анализа показывают, что это явление во всех таджикских говорах имеет разную степень сохранности, в одних оно сохранилось в большей мере, в других – в меньшей. Одним из словарных элементов, подвергнутых этому явлению считается *дору*. При толковании словосочетания *доруи беҳушӣ* Ромпури пишет: «лекарство, которое добавляют в вино и дают для определения хороших и плохих людей, достойных или недостойных беседы с султанами» [т.1, 326].

Данный словарный элемент, являясь древнейшим словом таджикского языка, в древнеперсидском языке встречается в форме *dārūka*, в среднеперсидском в варианте *dārūk*.¹⁵²

Данные анализа материалов северных и южных говоров свидетельствуют о том, что это слово и сегодня в языке населения севера Таджикистана имеет значение «водки». В некоторых из указанных говоров это слово используется в форме *дори* в значении «лекарство».¹⁵³ В южных говорах это слово, кроме популярного значения, используется также для выражения удобрения, минеральное удобрение.¹⁵⁴

Такому способу анализа в диссертации подвергнуты слова *даст* в значениях «сторона, направление», «раз», *пок* «весь», «полностью», *тар* «грязный», *хурой* «достойный» и т. д.

В «Гияс-ул-лугот» встречаются и такие многозначные глаголы, которые ныне остались в таджикских говорах, сохранив лишь одно значение. К разряду этих слов

¹⁴⁸ Зехнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе: Ирфон. – С. 106.

¹⁴⁹ Эшнӣёзов М. Шеваи хардурӣ. – С. 202.

¹⁵⁰ Ходизода Р. Самаркандиён чӣ мегӯянд? Луғатномаи мухтасари ғӯиши Самарканд. – С. 165.

¹⁵¹ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. – С. 304.

¹⁵² Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 2. – С.1482.

¹⁵³ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). – С. 92.

¹⁵⁴ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. – С. 240.

относится словарный элемент *мангидан* «шептать». Ромпури так семантизирует глагол *мангидан*: «говорить тихо, шёпотом» [т.2, 310].

Анализ использования слова *мангидан* в дальнейшую эпоху развития таджикского языка, в том числе сегодня, показал, что этот словарный элемент, как звукоподражательное слово, в качестве именной части составного отымённого глагола *минг-минг кардан* «мурлыкать, мямлить» сохранился в некоторых таджикских говорах. В том числе Ф. Убайдов пишет, что «в Матче тихую, еле слышную речь и человека, бубнящего себе под нос, называют *мунга*».¹⁵⁵ В некоторых таджикских говорах встречается словарная единица *манқа*, что, возможно, имеет связь с *мунгидан* и *мунга*.

В таджикском языке широко распространены случаи чередования согласных «г» - «к», «к» - «к»: *деҳгон-деҳқон, лойқаҳ-лойқа...* Поэтому можно сделать заключение, что *манқа*, возможно, арабизированная или тюркизированная форма от *манга* или *мунга*. Представители хардурского говора при выражении значения «подчиняться» используют сочетание *мунг шудан*, что, может быть, имеет отношение к *мунгидан*: аку да ҳавайам мунг мешан-мӣ (акнун ба ҳамон ҳам тобеъ мешаванд-мӣ? – теперь и ему подчиняются?).¹⁵⁶

Тагонидан, по замечаниям Ромпури, имеет значение «дать встряску» [т.1, 205]. Из формы слова видно, что оно есть непосредственный вариант глагола *такидан*, что в прошлом имело значение «бегать, гоняться».¹⁵⁷ Ромпури не указал обычную форму этого словарного элемента, в «Словаре таджикского языка» указывается также вышеуказанная форма, которая семантизируется как «приводить в движение, качать, двигать».¹⁵⁸

Сегодня в таджикских говорах находятся в употреблении прямая и косвенная форма этого глагола, первый вариант которого используется для выражения значений: 1.трясти, встряхнуть (чанор хъд-ш-а такид, барг-ъш йа вачаб рехт; - встряхнули чинару, листья опали на целую пядь; шолча-ра бътак, ки ғажд-ай – встряхни палас, он скользит); 2. задан – бить (холе се карат такидем, товба намеқна – недавно избили троекратно, не раскаивается).¹⁵⁹

В соответствии с этим принципом в диссертации проанализированы также и словарные единицы *гажидан* «ползать на четвереньках», *ридан* «испражняться», *расидан* «прибывать», *задан* «бить», *кашидан*, «сделать хуже, чем совокупление».

В третьем разделе, озаглавленном «Сопоставление древнеиранской исконной лексики изменённой формы «Гияс-ул-лугота» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах», рассмотрены изменения формы слов и словосочетаний в течение их существования. При этом первостепенную роль играют фонетические явления, к числу которых относятся транслитерация, наращение, усечение, метатеза. Хотя транслитерация связана с различными фонетическими явлениями, но такая зависимость постепенно исчезла, и она, как самостоятельное фонетическое явление, проходит под влиянием внутренних норм и законов языка.

Сравнение материалов словаря «Гияс-ул-лугот» с фактами, собранными из различных современных таджикских говоров, показывают, что звуковая транслитерация не была идентичной во всех словах, так, в одних словах она проявилась в чередовании гласных, в других – в звуковой замене согласных. Так словарные элементы отделились от своей исконной формы.

¹⁵⁵ Убайдов Ф. А. Ҳифозати вожаҳои асли ва иқтибосии даврони кӯҳани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Мастҷох (дар асоси маводи зерлаҳҷаҳои поён). – Хучанд: Андеша, 2012. – С. 54.

¹⁵⁵ Эшниеёзов М. Шеваи хардурӣ. – С. 205.

¹⁵⁶ Эшниеёзов М. Шеваи хардурӣ. – С. 205.

¹⁵⁷ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 1. – С.1129.

¹⁵⁸ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – С. 309.

¹⁵⁹ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. – С. 653.

По поводу значения слова *чангалук* Ромпури пишет: Это «человек, который имеет искривлённые руки и ноги» [т.1, 263]. Из бейтов и строк, приведенных авторами других словарей, ясно, что указанный словарный элемент в истории таджикского языка находился в употреблении еще задолго до эпохи жизни Ромпури. Кроме того, эта словарная единица, как и некоторые другие слова, имели весьма ограниченный круг применения, поэтому многие составители словарей привели бейты-иллюстрации лишь из творчества отдельных средневековых поэтов.

В некоторых северных говорах указанное слово употребляется в форме *чангалак* применительно к искривлённым человеческим рукам и ногам и дремучести и густоте деревьев и растений, как тутовник и колючка. Так же в говоре Канибадама наблюдается сложное слово *хорчангал* «колючий кустарник».¹⁶⁰

В южных говорах сегодня это слово используется в форме *чангала* при выражении двух значений: 1. скорбленный: ҳар руз мебинум-ъш, кампири чангала-ай охи – ведь каждый день вижу скорбленную эту старуха; 2. кривой: ҳаму чуви чангала-ра бай мън-а бъти – дай мне вон ту кривую палку.¹⁶¹

Указывая на происхождение основы слова *гунча* «бутон», Ромпури пишет, что «гунча... в основе была гунча, заимствованный от гунчидан «вмещаться», ибо... листья бутона в своих пределах сжаты и преплетены друг с другом» [т.2, 92].

Складывается впечатление, что это толкование автора «Гияс-ул-лугот» точное. Представляется, что указанное слово имело место еще в литературном наследии авторов XI века таке, как Унсурри, Манучехри, Анвари, Хокони и другие.

Сегодня слово *гунча* «бутон» (плотно, густо) в северных говорах используется в формах *гуч*, *гучча*: дирӯза коштағӣ кашничо-мо гуч-гуч буромадас – недавно посеянная нами петрушка возшла так густо (Худжанд); ҳама-мо гучча шуда шиним, хона хунук бошад-ам, гарм мешим – хотя в комнате холодно, если сядем плотно, то согреемся [Канибадам].¹⁶²

В южных же говорах наблюдается лишь употребление формы *гъч*: сев гъч бастай – яблоня плодоносит густо.¹⁶³

Третья глава - «Сопоставлении заимствованной лексики «Гияс-ул-лугота» с современным южным и северным таджикским говорам»-состоит из четырёх разделов и двух подразделов.

3.1. Сопоставление заимствованной лексики других иранских языков «Гияс-ул-лугота» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах. В «Гияс-ул-лугот» прокомментированы словарные элементы, принадлежащие или к парфянскому, или к согдийскому, или к другим западно- / восточноиранским языкам, одним из которых является *захра* «желчь». Так, Ромпури слово *захра* семантизирует следующим образом: «... на фарси имеет значение «кожи, похожей на карман, которая полна желтой и горькой жидкости, прилипшейся к печени каждого животного»; и в значении «отваги, доблести, силы и мощи» [т.1, 401].

Лингвист А. Хасанов, обратив внимание на внешнюю форму этого слова, опираясь на рассуждение других исследователей, пишет, что *заъра* производное слово, которое состоит из компонента *захр* и *суффикса* –а. Первая часть – это слово, в котором переплелись признаки юго-западных и северо-западных иранских языков. Общеиранское слово *jadra* в соответствии с законами эволюции юго-западных языков в дальнейшем превратилась в *z*, группа же звуков *dra* в соответствии с законами развития этой группы

¹⁶⁰ Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 63.

¹⁶¹ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 821.

¹⁶² Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 70.

¹⁶³ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 198.

языков и под влиянием северо-западных иранских языков, особенно парфянского, превратилась в *hr*.¹⁶⁴

Аналитическое рассмотрение персидско-таджикских стихотворных и прозаических текстов средневековья показывает, что слово *захра* в значении «смелость» в ранний период развития таджикского литературного языка считалось одним из продуктивных элементов диалектизмов, в дальнейший период существования этого языка оно полностью проникло в литературный язык и стало одним из наиболее употребительных словарных элементов.

В северных говорах это слово в настоящее время в форме *зарра* употребляется у жителей Исфары. Хотя в южных говорах это слово и не употребляется изолированно, но применяется в составе сложного словарного элемента *зарадор* при выражении значений «смелый, бесстрашный, неустрашимый, отважный, храбрый».¹⁶⁵

В говоре Бухары этот словарный элемент так же не используется самостоятельно, но наблюдается в составе сложного слова *за(ь)радон* при выражении значения «желчный пузырь, находящийся с боку от печени»: *за(ь)радон шамол кашадаги-да* – желчный пузырь простуженный же.¹⁶⁶

Некоторые из подвергнутых толкованию слов, автор этого словаря отразил в двух вариантах, и каждое слово он семантизирует отдельно. В одном случае он приводит вариант *тосо* и семантизирует его как «горе и беспокойство, волнение и нетерпеливость» [т.1, 175]. И в другом случае этот словарный элемент он семантизирует как «горе и беспокойство; и в значении «волнение и нетерпеливость» (т.1, 177). Этот способ рассмотрения данного слова показывает, что в прошлом в словарном составе таджикского языка были популярны два его вида (*тоса* и *тосо*), относящиеся к полисемантическим словам таджикского языка.

Анализ и сравнения показывает, что предки задолго до времени Ромпури использовали формы *тоса* и *тосо*, образованных от основы настоящего времени глагола *тосидан* при добавлении суффиксов –о и –а. Сравнение использования этих форм показывает, что в прошлом более употребительным был вариант *тоса*.

Источником каждой из указанных форм, как было отмечено, является глагол *тосидан*, который в прошлом имел следующие значения: 1) быть грустным, печальным, тоскливым; 2) быть в бескойстве; 3) проявлять чувство интереса к городу, стране или лицу во время путешествия; 4) проявлять желание к яствам и желание чего-либо (преимущественно в период беременности); 5) учащенное дыхание человека или животного от сильной жары.¹⁶⁷

В одном случае автор словаря «Гияс-ул-лугот», отметив глагол *битосонид*, семантизирует его как «то есть напугал» [т.1, 117].

Одни из исследователей основу этого словарного элемента приписали восходящим к языку дари, другие, учитывая наличие согласного «с» между двумя гласными, что свойственно северо-западным языкам (парфянскому), относят его к парфянскому языку.¹⁶⁸ В поэтическом и прозаическом наследии средневековья глагол *тосидан* находится в употреблении в указанном значении в нескольких случаях, иногда наблюдается употребление его каузативной формы.

Ныне в отдельных северных говорах указанный глагол используют для выражения значения «загнивание плода изнутри, смягчение его зерна, сердцевины». Ещё знаменитый

¹⁶⁴ Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвию осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 25.

¹⁶⁵ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 271.

¹⁶⁶ Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –С. 102.

¹⁶⁷ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 1. –С. 1009.

¹⁶⁸ Ефимов В. И., Расторгуева В. С., Шарова Е. Н. Персидский, таджикский, дари // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. –М.: Наука, 1982. –С. 135.

иранист В. С. Расторгуева в своих популярных «Очерках...», отразила фактологический материал из говора Канибадама, в котором встречался этот глагол.¹⁶⁹

Некоторые другие ученые также отметили использование этого слова в данном говоре в значении «быть печальным, грустным»: чува экада тоссодӣ? – что ты так грустишь?¹⁷⁰

В отдельных северных говорах это слово находится в употреблении не только как самостоятельный глагол, оно используется также как составная часть словарных единиц.¹⁷¹ Например, в говоре Истаравшана использование этого глагола замечаем в случаях выражения значения «быть сквернословным и иметь плохой нрав», «быть всегда печальным», в составе фразеологического оборота «ад-дарун тосидаги» - «прогневший изнутри».¹⁷²

Круг функционирования этого глагола не ограничивается лишь северными говорами, он наблюдается также в южных и юго-восточных говорах в формах *тосидан*, *тосийан* для выражения следующих значений: 1) испытывать большую жажду; 2) задыхаться, когда дыхание застревает в горле; 3) спускать газы из живота.¹⁷³

Кроме того, в указанных говорах слова *тоса* и *тосак-1* находятся в употреблении (в значении «дифтерия»), *тосак-2* (в значении «вид посуды»)¹⁷⁴.

Из отдельных указаний некоторых из учёных очевидно, что регион функционирования этого слова выходит за пределы Республики Таджикистан, и оно встречается в речи единых с нами по языку, но зарубежных народов, к числу которых относится также северный Афганистан.¹⁷⁵

3.2. Сопоставление индийской заимствованной лексики «Гияс-ул-лугота» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах. В истории индоиранских, или арийских языков, эти две группы языков (индийские и иранские) по сравнению с другими их ветвями имели самые тесные связи. Одновременно с тем, что в них имеет место большое число изоглоссов, они на протяжении всего своего существования заимствовали друг друга необходимые слова и словосочетания.

Сравнительный анализ словарного состава таджикского литературного языка и его диалектов показывает, что группа из словарных элементов хинди по истечении времени хотя и оказалась за её пределами, но в языке народа она сохранилась. Ещё в 70—80 годах прошлого века отдельными диалектологами в некоторых таджикских говорах, как диалект населения Куляба, долины Зерафшана, отмечена сохранность ряда исконных слов из хинди.¹⁷⁶

При семантизации слова *кача* Ромпури, опираясь на мнение некоторых авторов словарей минувших эпох, отметил, что словарный элемент *чала* принадлежит к хинди: «*Кача*... это кольцо без камня, не имеющее даже гнезда для его скрепления; на хинди его называют чхалла» [т.2, 163].

Следует отметить, что толкование словарного элемента *чала* мы не смогли обнаружить даже в доступном для нас авторитетнейшем словаре средневековья. Данное обстоятельство приводит человека к мысли, что это слово свойственно лишь словарю «Гияс-ул-лугот».

¹⁶⁹ Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. Выпуск 4. 1961. - С.190; выпуск 5. 1963. -С. 195.

¹⁷⁰ Хасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). -С. 124.

¹⁷¹ Қосимӣ М. ва дигарон. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯишҳои эронӣ. Ҷилди 2. Душанбе, 1376. -С. 47.

¹⁷² Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ. -С. 59.

¹⁷³ Қосимӣ М. ва дигарон. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯишҳои эронӣ. Ҷилди 2. -С. 68.

¹⁷⁴ Махмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ.-С. 695.

¹⁷⁵ Хонларӣ П.Н. Дастури таърихии забони форсӣ. Чопи аввал. Техрон, 1327. -С. 196.

¹⁷⁶ Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Ҷилди 2. -С. 113.

В южных говорах сегодня находятся в употреблении пять слов, схожих по виду с *чала*: 1. незавершенный, половинчатый; 2. кольцо; 3. кольцо ремня уздечки; 4. специальная комната внутри жилого дома для содержания в зимнее время овец, коз и телят; 5. колесо.¹⁷⁷

По замечаниям А. З. Розенфельда, в юго-восточных говорах указанное слово используется в значении «мавзеъ барои нигоъдошти байвони хурд – место для содержания мелкого скота, загон». Аргументируя высказанную мысль, он приводит словосочетания типа «чала-йи бича», «чала-йи гусола», чала-йи мурғ» – «загон для коз, загон для телят, загон для кур».¹⁷⁸

Как видно, среди такого рода словарных элементов, единых по форме, наблюдается остаток от того же *чала*, исконное происхождение его Ромпури назвал из хинди: йаке дъхта йа чала-ву халкай хъдш-а дид – девушка обратила внимание на свои кольца и серьги.¹⁷⁹

Следует отметить, что в других таджикских говорах также наблюдается слово *чала*, сходное с ним, но, на наш взгляд, оно не должно иметь единый корень со словом *чала* из хинди. Например, в говоре Бухары и некоторых других говорах слово *чала* употребляется для выражения значений: 1. недогоревший; 2. еврей, принявшие ислам.¹⁸⁰

Упоминая слово *чхапар* при семантизации слова *нашин*, автор словаря «Гияс-ул-лугот» писал, что «...хонаи найинро ба хинди *чхаптар* гӯянд, ки дар Ҳиндустон ривоч дорад» - «дом, сделанный из тростника, на хинди называют чхаптар, что распространено в Индии» [т. 2, 263, 371].

Сегодня данное слово находится в употреблении в некоторых таджикских говорах в форме *чапарӣ*,¹⁸¹ в хардурском говоре в варианте *чабара* при выражении значения «ограда или стена, воздвигнутая из дров, травы, других растений, жердь, оцепление».¹⁸²

В южных говорах для выражения разновидностей дверей дома или какого-либо другого места пользуются словами *чапарча* (дверца, сделанная из прутьев и веток), *чапардар/чапардарӣ*, *чапарешик*, *сапаракак* (дверь, сделанная из веток и прутьев дерева).

Упоминая слово *тутла* при толковании слова *тамтом*, автор словаря «Гияс-ул-лугот», пишет: «Человека, который в речи широко произносит верхний то (то – нумеративный постфикс при обозначении количества предметов); на хинди называют *тутла* [т.1, с. 209].

В настоящее время это слово в северных и южных говорах находится в употреблении в формах *тутила*, *тутьла*, *тътала* для выражения значения «косноязычный, заика, картавящийся».

В диссертации также анализированы такие слова из хинди, как *тансуқ* «часть тонкого одеяния» [т.1, 210], *бича* <*бибӣ*, *бибича* «хорошая, добрая женщина» [т.1,156], *мандал* «кольцо, которое колдуны и заклинатели рисуют на земле вокруг себя» [т. 2, 309], *дакка* «спотыкание» [т.1, 339-340], *ҳичкӣ* «воздух, выходящий из груди вверх, движущий из-под желудка» [т.2, 120], *ҷуворӣ* «известное зерно...его колос на макушке растения» [т.1, 391], *майна* «известная птица имеет черный цвет» [т.1, 451; т.2, 318], *барма* «то, с помощью чего сверлят какую-либо вещь» [т.2, 230] и т.д.

3.3.Раздел «Сопоставление арабской заимствованной лексики «Гияс-ул-лугота» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах» - состоит из двух подразделов.

¹⁷⁷ Махмудов М., Ҷураев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 817.

¹⁷⁸ Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь. Юго-восточный Таджикистан. –С. 45.

¹⁷⁹ Махмудов М., Ҷураев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 817.

¹⁸⁰ Махмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –С. 235.

¹⁸¹ Ўзбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарақ. –С. 70.

¹⁸² Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С. 87; Эшнӣёзов М. Шеваи хардурӣ. –С. 212.

3.3.1. Сохранность заимствованной арабской лексики «Гияс-ул-лугота» в современных южных и северных таджикских говорах. Из отдельных замечаний автора «Гияс-ул-лугот» вытекает мысль, что слова одних языков после проникновения в другой язык в течение определенного времени употребляются в том значении, которое они имели в языке – оригинале, но со временем они меняют свое значение, то есть в заимствуемых языках используются в значениях, которых не было в языке-источнике. Семантические изменения, переносимые отдельными заимствованными словами, при сравнении их значений в прежних словарях и современных говорах, наблюдаются более отчетливо. Это можно заметить на примере словарного элемента *маърака*. Автор словаря «Гияс-ул-лугот», отразив это слово в составе сложного слова *маъракагир*, дает следующее его толкование: «*Маъракагир*-борец и все, кто принимает участие в игре, кто привлекает на базаре внимание масс» [т. 2, 281]. Из указаний, приведенных в других словарях, ясно, что это слово имеет пять значений: 1) поле боя, битвы; 2) место, где собирается масса народа для того, чтобы смотреть комические игры обезьяны; игры и другие развлечения; 3) толпа народа где-то; 4) полезное дело, действие, достойное внимания; 5) тот, кто выполняет важную работу.¹⁸³

Сегодня в большинство северных таджикских говорах упомянутое слово используют для выражения значения «сбор народа на свадьбе, трауре» и т.п.,¹⁸⁴ но в южных говорах используется для выражения значений: 1. мероприятие, сбор, сходка; 2. особое торжество; 3. проведение похорон, траура.¹⁸⁵

Упомянутый словарный элемент находится в употреблении и в современном языке фарси.

В «Гияс-ул-лугот» отмечено, что слово *қатрон* / *қитрон*, помимо того, что является именем поэта и названием города, также считается названием чёрного и имеющего дурной запах масла, добываемого из пирамидальной тополь, горного кипариса, и им смазывают верблюдов, болеющих чесоткой...; и в «Бахр-ул-джавахир» оно приведено в значении указанного масла (то есть *қатрон*); и в «Мунтахаб» указывается билфатх и билкасп (то есть *қатрон* и *қитрон*); автор говорит, что внешне это - черное масло» [т. 2, 139].

Литературная общественность прошлого указанную словарную единицу использовала также в значениях: 1) черное вещество, схожее с маслом, которым лечили чесотку у верблюдов; 2) намёк на черный цвет, использовали в значении черного цвета.

Р. Ходизаде, размышляя по поводу истоков корня этого слова, пишет, что «это слово на деле является арабским и исходит от *қаттара* в значении «очищать воду». Наподобие персидско-таджикских форм *фурузон*, *тобон*, образовали слово *қатрон*, сокращенный вариант его стал *қатрон*».¹⁸⁶

Сегодня слово *қатрон*, находясь в употреблении как именная часть составного отымённого глагола *қатрон кардан*, имеет значение «основательное мытьё посуды с помощью моющих порошков».¹⁸⁷

3.3.2. Семантические изменения заимствованной арабской лексики «Гияс-ул-лугота» в современных южных и северных таджикских говорах. Отдельные заимствованные слова в течение их использования в языке могут пройти не только через один этап преобразований, но и через два этапа, то есть одновременно с семантическими изменениями, эти слова переживают и преобразования в форме. Ярким примером такого рода словарных элементов может стать слово *ашиқа*. Автор словаря «Гияс-ул-лугот» в

¹⁸³ Муин М. Фарҳанги форси. Чилди 3. –С. 4229-4230.

¹⁸⁴ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғуиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С.126; Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. –С. 204.

¹⁸⁵ Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғуишҳои чанубии забони тоҷикӣ. –С. 439.

¹⁸⁶ Ҳодизода Р. Самарқандиён чӣ мегӯянд? Луғатномаи мухтасари ғуиши Самарқанд. –С. 159.

¹⁸⁷ Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғуиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). –С.217; Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. –С. 127.

процессе толкования этого словарного элемента указал, что «...оно (*ашиқа* - Р. А.) – это растение, которое именуют *лаблблом*, так как оно опутывает дерево и губит его» [т. 2, 67]. В одном бейте «Месневи» Мавланы Руми использовано слово *ашиқ*,¹⁸⁸ что исследователь А. Хасанов считает другой формой слова *ошиқ*.

Если сегодня данное слово в некоторых южных говорах используется для выражения понятия «худой, тощий» применительно только к животным и их мясу,¹⁸⁹ то в отдельных северных говорах это понятие используется как по отношению к животным, так и к человеку.

Турқ / туруқ Ромпури, комментируя как «дороги», считает его множественным числом слова *тариқ* и семантизирует его так: «Дорога; и оно заимствовано от *тарқ* (с гласным «а») в значении «бить, ударять, стучать»; как ноги идущих ударяются о землю, поэтому дорогу называли *тариқ*;...оно приведено и в значении «хажил»; и *тариқ* по терминологии ворожбы – это название формы из шестнадцатой форм ворожбы» [т. 2, 24].

В северных говорах сегодня это слово используется, как синоним слова *рӯ, намуд, шакл, афт* «лицо, внешний вид, образ, внешность»,¹⁹⁰ но в южных говорах используется для выражения значения «упрёк».¹⁹¹ Более того, оно, являясь частью фразеологической единицы *търқи касеро кутох кардан* «сократить кому-то путь», имеет значение «упрекать, укорять, позорить, опорочить».

3.4. Сопоставление тюркизмов «Гияс-ул-лугота» с фактологическими материалами современных южных и северных таджикских говорах. Автор словаря «Гияс-ул-лугот», комментируя десятки тюрко-монгольские словарные элементы в числе других слов и словосочетаний, указал на истоки своей информации относительно того, что эти словарные элементы являются тюркскими. Но сущность смысла подобного рода слов и выражений ничего не говорит об их языковом генезисе. Например, Ромпури дает информацию о слове *солиғ* и отмечает, что это «шестилетние корова и овца», но относительно вопроса о языковом генезисе этого слова умалчивает [т. 1, с. 405]. В другом месте автор более подробно говорит, что «шестилетние корова и овца; знай, когда коровы или овцы переходят шестилетний возраст, то они не имеют названия» [т. 2, 3].

В «Толковом словаре таджикского языка» использование этого слова в данном значении мы не обнаружили. Составители этого словаря указали на одно слово, единое с ним по форме, то есть *солиғ*, являющееся арабским словом, которое имеет значение «налог от армейских доходов»,¹⁹² но по поводу тюркского *солиғ* сведений не дали.

В словаре А.Деххудо этот словарный элемент приведен, но для аргументации высказанной мысли составитель примеров не приводит.¹⁹³

Сегодня в некоторых северных говорах это слово употребляется в форме *солуқ* «шестилетние овца».

По такому же принципу исследования в диссертации анализированы такие исконно тюрко-монгольские слова, как *кутал* «возвышенность, высокий, холм» [т. 2, 161], *пехта* или *пихта* «отрубленное место дерева и куста» [т.1, 173], *тузук* «порядок и дисциплина и армейский закон, устав и собрание» [т. 1, 192], *туқмоқ* «деревянный молоток» [т. 1, 203], *чечак* «водяная мазоль» [т.1, 266], *тағой* «брат матери» [т.1, 200], *око* «старший брат» [т. 1, 26], *янга* «жена брата и жена дяди» [т. 2, 415], *язна* «муж сестры» [т. 2, 412], *шоьул* «нечто из бронзы, железа и камня, что строители подвязывают к веревке и проверяют ровность стен» [т. 2, 452], *қоб* «сосуд, посуда, как блюдо с едой» [т. 2, 123], *қош* «бровь» [т. 2, 124], *қотиқ / қатиқ* «кислое молоко» [т. 2, 124], *қошуқ* «ложка» [т.2, 124], *қоқ* «сушеное (мяса), в переносном смысле имеет значение *тощий* и *худой*» [т.2, 124], *яқа*

¹⁹⁰ Махмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лахчаҳои Бухоро. –С. 217.

¹⁹¹ Махмудов М., Чўраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –С. 709.

¹⁹² Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. Душанбе, 2008. –С. 259.

¹⁹³ Деххудо А. Луғатнома. Ҷилди 8. –С. 11759.

«воротник одежды» [т. 2, 409], *ёфух* «лунка головы» [т. 2, 408], *ёна* «сторона, направление» [т. 2, 409], *шишок* «детёныш годовалой овцы» [т. 1, 479], *шаплақ* «пощёчина» [т.1, 457], *чул* «пустыня» [т.1, 252].

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

I. ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДИССЕРТАЦИИ

1. Выполнив среди дореволюционных словарей функцию обобщающего словаря, «Гияс-ул-лугот» Ромпури вобрал в себя весь словарный запас, имевший место до этого времени. Эти слова и обороты весьма различны по своему языковому генезису: одни были свойственны иранским языкам (парфянскому, согдийскому), другие были характерны неиранским языкам (хинди, арабскому, греческому, тюркским), третьи присущи диалектам, имевшим место в Хорасане и Междуречье [1-А].
2. Если лексические единицы принадлежат к какой-либо местности, Ромпури использует такие фразы и выражения, как «*в области*», «*в этом крае*», «*несведущие этого края*», «*в говоре нашего края*», «*в говоре этого края*», «*жители этой местности*», «*в обычаи народа*», «*в этом месте*», «*среди народа*», «*по обычаю*», «*в терминологии лутиян региона*», «*в связи с изменением диалекта*», «*ввиду изменений в диалекте*». В случае принадлежности лексической единицы к какому-либо из языков Индийского субконтинента Мухаммад Гиясуддин упоминает ее отдельно и отмечает к какому именно языку или к языку какого региона это слово присуще и при этом использует такие слова и словосочетания как «*на диалекте урду*», «*персидские жители*», «*персам Индии*». Когда слово или словосочетание не встречается в литературном языке той эпохи или же встречается редко, и имеет место лишь в творческом наследии того или иного литератора, автор словаря «Гияс-ул-лугот» использует выражение «*в творчестве некоторых из представителей области*». В исследуемом словаре некоторые лексические единицы приводятся как с целью толкования слов, так и в качестве общеупотребительного слова, то есть эти слова используются Ромпури как для толкования, так и для выражения своих мыслей [2-А].
3. Автор «Гияс-ул-лугот» также прокомментировал ряд идиом и фразеологических сочетаний, некоторые из которых сегодня сохранились только в таджикских говорах. Часть таких фразеологизмов остаются в северных говорах, другая — в южных.
4. Некоторые формы выражений, упомянутых в «Гияс-уль-лугат», не встречается в таджикском литературном языке, однако сохранились в говорах.
5. Семантический диапазон некоторых фразеологизмов, встречающихся в «Гияс-ул-лугот», сегодня намного расширился [4-А].
6. Проведенный анализ показывает, что в словаре Мухаммада Гиясуддина Ромпури наряду с тысячами слов и словосочетаний, употребляемых в литературном языке, используется также большая группа лексических единиц, характерные для конкретной местности и сохранившиеся в говоре некоторых жителей Таджикистана или же в говоре таджиков, находящихся за границей. Однако, несмотря на то, что в языке жителей разных регионов Таджикистана или других стран такие слова не сохранились в прежнем виде и значении, они смогли сохранить свои первоначальные черты и приобрести новые формальные и семантические черты. Большая часть этих лексических единиц сохранились в северных говорах со специфическим значением, а в южных приобрели дополнительные значения [5-А].
7. При толковании слов и словосочетаний автор словаря «Гияс-ул-лугот» пользуется двумя способами толкования: в большинстве случаев автор широко комментирует лексический элемент, а в других случаях его толкование становится предельно кратким и ограничивается указанием одного-два случая их принадлежности к той или иной местности [4-А].
8. Мухаммад Гиясуддин Ромпури в некоторых случаях стремился определить этимологию таких слов и выражений. Следует отметить, что такого рода этимологические комментирования, приведенные автором «Гияс-уль-лугот», соответствует научной истине.

9. Анализ показывает, что в процессе установления принадлежности слов, Ромпури избрал два пути: в отдельных случаях он сам указывает на то, что они являются диалектизмами, в других случаях он делает выводы, опираясь на слова лексикографов прошлого [7,10-А].
10. Сравнительный анализ языкового материала исследуемого словаря с языковыми единицами, сохранившимися в таджикских говорах, показывает, что часть такого рода слов сохранилась во всех таджикских говорах, другая часть - в нескольких говорах, третья – лишь в тех или иных диалектах. Наблюдаются и случаи, когда некоторые слова анализируемого словаря сегодня находятся в употреблении северных говорах таджиков, проживающих за пределами страны, а другие используются в южных говорах таджиков, проживающих вне страны [7,10-А].
11. Сопоставление языкового материала «Гияс- ул-лугот» с языком произведений некоторых писателей прошлого показывает, что в прошлом употребление некоторых слов было ограничено. Об этом свидетельствует тот факт, что лексикографы при иллюстрировании толкований приводят примеры из поэзии лишь одного-двух поэтов.
12. Большинство лексических единиц «Гияс-ул-лугот» в современных таджикских диалектах претерпели формальные изменения, и лишь малая часть используется без каких-либо формальных или семантических изменений.
13. На современном этапе большинство лексем «Гияс-ул-лугот» в северных говорах употребляются в одной форме, а в южных говорах эти лексические единицы употребляются в нескольких вариантах.
14. Несмотря на то, что часть таких слов, встречаются в «Гияс-ул-лугот» и в современных южных говорах в нескольких вариантах, эти варианты не являются тождественными. Наблюдаются и случаи, когда в южных говорах каждый из этих вариантов выражает одно конкретное значение.
15. Часть лексических единиц «Гияс-ул-лугот» имеет лишь один вариант, однако в настоящее время в южных говорах эти лексемы употребляется в нескольких значениях, а некоторые варианты имеют до шести значений [3,8-А].
16. Некоторые из этих лексических единиц используются в этом словаре в нескольких формах, однако одни встречаются достаточно редко, а другие весьма широко.
17. Большинство слов и словосочетаний из «Гияс-ул-лугот» сегодня употребляются в таджикских диалектах в отдельности, однако наблюдаются случаи, когда они остаются только в составе сложных слов и не употребляются в отдельности. Некоторые из этих лексических единиц словаря до сих пор встречаются в языке таджикского народа как по отдельности, так и в составе сложных слов или глагольных сочетаний.
18. Все лексические единицы, встречающиеся в «Гияс-ул-лугот», смогли сохраниться в таджикских диалектах в разных формах и значениях: часть из них сегодня встречаются в говоре таджиков без изменения формы и семантики, другая часть с изменениями формы, третья группа с изменениями формы и значения, и четвертая группа лексем сохранила свое исконное значение.
19. Большинство слов с ограниченной семантикой, упомянутых в словаре, и сегодня сохранили свое значение в таджикских диалектах, однако некоторые из них приобрели дополнительные значения к исконным значениям. Кроме того, сегодня семантический диапазон полисемантических слов «Гияс-ул-лугот» в таджикских диалектах стал ограниченным, и, наоборот, семантический диапазон слов с ограниченной семантикой расширился. В ходе комментирования автор исследуемого словаря среди различных значений полисемантических слов, подвергает анализу лишь одно из значений и это значение до сих пор сохранилось в таджикских диалектах. Также наблюдается, что среди значений полисемантических слов, упомянутых в «Гияс-ул-лугот», сегодня одно из значений остается в одном или в группе южных диалектов, а второе, третье и четвертое значения – в другом диалекте или группе северных диалектов. .

20. Анализ показывает, что ряд лексических единиц «Гияс-ул-лугот» при отдельном употреблении имеет только одно конкретное значение, однако при употреблении в составе глагольных сочетаний приобретает множество значений.
21. В «Гияс-ул-лугот» некоторые лексические элементы приводятся в специфичной форме, и такой способ их фонетического оформления до сих пор используется в южных диалектах.
22. Сравнительный анализ отдельных лексических единиц словаря Ромпури с произведениями классиков литературы показывает, что некоторым из них более тысячи лет, а другие в недалеком прошлом проникли в литературный язык из различных диалектов. Таким образом, ряд таких слов используются в произведениях поэтов и писателей всех периодов развития таджикского языка, а другая часть – в произведениях писателей определенного периода.
23. Анализ лексических единиц показывает, что в настоящее время фонетическая структура лексем «Гияс-ул-лугот» в одних таджикских говорах редуцирована, а в других наблюдаются добавления.
24. Известно, что использование слов в форме имола характерно для арабского языка, однако изучение языкового материала анализируемого словаря показывает, что некоторые исконно -таджикские слова подверглись такому же фонетическому явлению. Такие лексические элементы до сих пор используются в некоторых таджикских диалектах в той же форме.
25. Некоторые так называемые диалектные слова «Гияс-ул-лугот» относятся к странствующей лексике, т.е. они сумели сохраниться не только в таджикских диалектах, но и в других индоевропейских или неиранских языках, а в некоторых случаях и в их диалектах. Такие лексические единицы сегодня в таджикском литературном языке не используются или сохранились лишь в составе отдельных сложных слов в модифицированной форме. Некоторые из них, наряду с таджикскими диалектами, находятся в обращении в качестве активного лексического элемента в других иранских языках и их диалектах.
26. В некоторых случаях ряд исконно- таджикских языковых элементов используются во всех современных таджикских диалектах в турецкой форме. Вероятно, это связано с тем, что некоторые из этих лексических единиц, проникнув в состав некоторых тюркских языков, в той же форме вернулись в таджикский язык [б-А].
27. В «Гияс-ул-лугот» присутствуют ряд заимствований, большая часть которых сейчас сохранилась в таджикских диалектах. Интересно, что некоторые из этих слов трудно найти в других средневековых словарях и в литературном языке, однако в говоре жителей определенных районов Таджикистана или же таджиков, находящихся за рубежом они до сих пор находятся в обращении. Некоторые из этих лексических единиц несмотря на то, что в литературном языке перешли в разряд архаичных, в некоторых диалектах функционируют как активные слова.
28. Ромпури в своих толкованиях к ряду слов, фраз и выражений также ссылается на их индийские эквиваленты. Следует отметить, что такие индийские слова до сих пор существуют в некоторых таджикских диалектах в качестве активной лексической единицы. Стало известно, что такие лексические элементы в прошлом имели ограниченное употребление, доказательство чему является употребление этих слов в произведениях немногих средневековых поэтов и писателей. Такие слова индийского происхождения и сегодня остаются в таджикских диалектах в разных вариантах: в одних они употребляются в форме, близкой к исходной, а в других — в видоизмененном варианте. Некоторые из этих индийских заимствований в отличие от литературного языка сегодня достаточно активно используются в таджикских диалектах.

29. Ромпури, в ходе толкования некоторых заимствований, сохранившихся по настоящее время в таджикских диалектах, высказывает мнение, противоречащее другим лексикографам, однако размышления Ромпури в таких случаях близки к научной истине.
30. Многие слова арабского происхождения, встречающиеся в «Гияс-ул-лугот» в настоящее время используются в таджикских диалектах в различных вариантах, как и в случае исходной таджикской лексики.
31. Ромпури смело заявляет, что некоторые слова имеют тюркские корни, но ограничивается кратким описанием в отношении других групп слов. Некоторые лексические единицы тюркского происхождения словаря «Гияс-ул-лугот» используются в современных таджикских диалектах в той же форме, что и исходные таджикские слова, а другие используются как и многозначные слова в нескольких вариантах.
32. Часть слов тюркского происхождения сегодня сохранилась во всех таджикских диалектах, другая часть сохранилась только в северных диалектах, а третья часть сохранилась только в южных диалектах. Такие лексические единицы встречаются в северных диалектах только в одном варианте, а в южных диалектах – в нескольких формах.

II. РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ

1. Научные положения и результаты, полученные в результате анализа связи ряда лексических элементов «Гияс-ул-лугот» и лексических единиц современных южных и северных таджикских говоров, могут способствовать коренному изменению восприятия людьми диалектов, а также изменению их отношения к диалектам и говорам различных регионов таджиков не как к случайным элементам, а как к важным источникам развития языка.

2. Результаты, полученные в ходе анализа исследуемой проблемы, могут быть использованы при разработке учебно-методических пособий, и учебников по исторической диалектологии в высшей школе.

3. Языковой материал, содержащийся в «Гияс-ул-лугот», и формы слов, сохранившиеся в современных южных и северных таджикских диалектах, могут в дальнейшем послужить для составления этимологических словарей диалектизмов.

4. Сравнительный анализ древних лексем с современными вариантами, сохранившимися в языке народов южного и северного Таджикистана, может быть использован при преподавании дисциплин по сравнительно-исторической диалектологии в вузах.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

А) Научные статьи, опубликованные в ведущих рецензируемых журналах и изданиях, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]. Сохранность некоторых слов одного словаря XIX века в современных таджикских диалектах. // Учёные записки Худжандский государственный Университета имени академика Б. Гафурова / А. Рахимов. – Худжанд, 2012, - № 5 (33). – С. 51-57 (на тадж яз).

[2-А]. География распространение слов с точки зрения Ромпури // Вестник Таджикского национального Университета (серия филологических наука) / А. Рахимов. – Душанбе, 2013,- № 4 / 3 (118). – С. 48.50. (на тадж. яз.).

[3-А]. Глагольная лексика в «Гияс – ул-лугот» и её отражение в современных говорах таджикского языка. // Вестник ТГУПБП / А. Рахимов. – Худжанд, 2013.- № 4 (56). – С. 266- 270 (на тадж. яз.).

[4-А]. Комментарии к древнеиранским словам в «Гияс-ул-лугот» и сравнение их с таджикским говорам // Вестник Института языков / А. Рахимов. – Душанбе. № 2(46), 2022. – С.52-57 (на тадж. яз.).

Б) Научные статьи, опубликованных в иных научных изданиях:

[5-А]. Соотношение лексики «Гияс – ул – лугот» с лексическими единицами современных таджикских говоров // Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки / А. Рахимов. –Куляб, 2013- № 1-2 (8-9). – С. 78 – 82.(на тадж.яз.).

[6-А]. Локальная принадлежность некоторых словарных элементов и их толкование в словаре Ромпури «Гияс – ул- лугот» // Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки / А. Рахимов. –Душанбе, 2015.- № 2 (13). –С. 273-276 (на тадж.яз.).

[7-А]. Пути упоминания диалектных единиц в «Гияс - ул –лугот» Мухаммада Гиёсуддина Ромпури // Подарок друзей / А. Рахимов. –Худжанд: Ношир, 2012. –С. 435 – 440 (на тадж.яз.).

[8-А]. Лексика «Гияс – ул лугот» и современные диалектные слова. // Величия знания / А. Рахимов. -Худжанд: Ношир, 2013. -С .202-297 (на тадж.яз.).

[9-А]. Мухаммад Гиёсуддин и местное принадлежность слов. // Звезда познания / А. Рахимов. –Худжанд: Меродж, 2014. –С.141- 145 (на тадж. яз.).

[10-А]. Сохранение заимствованных индийских слов «Гияс – ул лугот» в таджикских говорах. // Лучшее творение / А. Рахимов. –Худжанд: Ношир, 2017. –С. 272-282 (на тадж. яз.).

[11-А]. Индийские слова в таджикских говорах // Язык- столп поклонения. (Научный журнал ТНУ). / А. Рахимов. Душанбе, 2020, № 12. –С. 157-165 (на тадж. яз.).

[12-А]. Арабские заимствованные слова в говорах таджикского языка и их интерпретации в «Гияс – ул лугот» // Язык- столп поклонения. Научный журнал (Научный журнал ТНУ). –Душанбе, 2022. –С. 143-150 (на тадж. яз.).

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Раҳимов Абдулқосим Ибрагимович дар мавзӯи «Таҳқиқи муқоисавии унсурҳои луғавии мовароуннахрии «Ғиёс-ул-луғот» бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ» барои дарёфти дараҷаи номзоди илми филология аз рӯи ихтисоси 10.02.00-Забншиносӣ (10.02.20-Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқобалавӣ)

Калидвожаҳо: фарҳангномаҳо, робитаи забонҳо, таърихи забон, лаҳҷаҳо, маҳфузмонии калимаҳои маҳдудмаъно ва сермаъно, вожаҳои эрониасл ва иқтибосӣ (арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ, туркӣ), таҳаввули шаклу маъно, ҳодисаҳои фонетикӣ: таҳфиф, афзоиш, ҷойивазкунӣ.

Диссертатсияи номзодии мазкур ба робитаи унсурҳои луғавии дар яке аз фарҳангномаҳои чоряки аввали садаи XIX «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ тазаккурёфта ва лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ пойдормонда бахшида шудааст. Дар натиҷаи ба риштаи таҳлил кашидани дастаи калони ин гуна вожаву ифодаҳо муаллиф собит намудааст, ки аносири луғавии дар лаҳҷаҳои имрӯза мавҷуда ба таври тасодуфӣ пайдо нашудаанд, онҳо идомаи ҳамон калимаву ибораҳои анд, ки дар гузашта мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Муаллиф дар фаслу зерфаслҳои се боби рисола дар заминаи маводи бойи гирдовардааш аз луғатномаи зикргардида тавонистааст нишон диҳад, ки ҳоло дар забони мардуми маҳалҳои мухталифи Тоҷикистон ва сокинони тоҷикзабони ҷумҳуриҳои дигар чунин воҳидҳои луғавӣ ё дар шакли ба асл наздик, ё бо дигаргунии фонетикӣ, ё ки бо таҳаввулоти муайяни маъноӣ гардиш мекунанд.

Дар рисола андешаҳои Ромпурӣ дар мавриди мансубияти маҳаллии калимаву ибораҳо баррасӣ шуда, ба ин восита муаллифи диссертатсия то кадом андоза огоҳӣ доштани соҳиби «Ғиёс-ул-луғот»-ро аз лаҳҷаҳои дар замонаш мавҷуда нишон додааст.

Муаллиф бо мақсади инъикос намудани сайри таърихии силсилаи калони ин гуна калимаву ибораҳо дар аксар маврид маводи аз «Ғиёс-ул-луғот» гирдовардаашро бо забони аҳли илму адаби асримиёнагӣ муқоиса намуда, ба ин восита исбот кардааст, ки иддае аз луғоти дар фарҳангномаи мазкур дарҷёфта собиқаи хеле қуҳани истифода доранд.

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» пеш аз шарҳ додани ин гуна воҳидҳои луғавӣ аввал ё дар ҷараёни баёни матлабаш ба кадом забон ё маҳал тааллуқ доштани чунин унсурҳои луғавиро зикр кардааст.

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳу эзоҳи калимаву таркиб ё ибораҳо ду хели маънидодро пеш мегирад: дар аксар ҳолат ӯ унсури луғавии таҳлилқунандаашро васеъ шарҳ медиҳад, вале дар мавридҳои дигар маънидодаш хеле мухтасар шуда, танҳо бо ишораи як-ду нуктаи ба ин ё он маҳал дахл доштани онҳо маҳдуд мегардад.

Муқоисаи маводи дар фарҳангномаи мавриди таҳлил зикргашта бо воҳидҳои луғавии дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқимонда нишон медиҳад, ки як қисми чунин калимаву ибораҳо ҳоло дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ, гурӯҳи дигар дар лаҳҷаҳои алоҳида ва ҳиссаи сеюм танҳо дар ин ё он лаҳҷаи алоҳида боқӣ мондаанд. Чунин ҳам шудааст, ки баъзе вожаҳои луғатномаи мавриди таҳлил имрӯз дар лаҳҷаҳои шимоливу тоҷикони бурунмарзӣ, ҳиссаи дигар дар лаҳҷаҳои ҷанубиву тоҷикони бурунмарзӣ истифода мегарданд.

Чунин аносири луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ мавҷуда ва дар байни мардуми имрӯзаи тоҷик боқимонда аз лиҳози мансубияти забонияшон ягона набуда, балки қисми бештарашро вожаҳои эрониаслу иқтибосии арабиву туркӣ ва ҳиссаи камтарашро вожаҳои забонҳои дигари эронӣ ва ҳиндӣ ташкил медиҳанд.

АННОТАЦИЯ

на диссертационную работу Рахимова Абдулкосима Ибрагимовича на тему «Сопоставительное исследование мавераннахрских лексических единиц «Гияс-ул-лугота» в современных южными и северными таджикскими говорами» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.00- Языкознание (10.02.20- Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание)

Ключевые слова: словари, языковые связи, история языка, диалекты, сохранение слов с ограниченными и многозначными значениями, иранская и заимствованная лексика (арабский, греческий, хинди, турецкий), эволюция форм и значений, фонетические явления: редукция, наращение, метатеза.

Настоящая кандидатская диссертация посвящена связи лексических элементов в одном из словарей первой четверти XIX века «Гияс- ул- лугота» Ромпури с устойчивыми современными таджикскими говорами. В результате анализа большой группы таких слов и выражений автор доказывает, что лексические элементы, существующие в настоящих говорах, появились не случайным образом, они являются продолжением тех слов и словосочетаний, которые использовались ещё в прошлом.

Автор в разделах и подразделах трёх глав диссертации на базе собранного богатого материала из данного словаря смог показать, что сегодня в языке народов различных регионов Таджикистана и таджикоязычного населения других республик такие лексические элементы используются либо в основной форме, либо с фонетическими изменениями, либо с определёнными семантическими преобразованиями.

В диссертации, рассматривая размышления Ромпури о региональной принадлежности слов и словосочетаний, автор с помощью этих средств показывает, что в определенной степени автор «Гияс-ул –лугота» имел конкретные сведения о говорах своего времени.

Автор с целью отражения исторического путешествия собранной большой группы таких слов и словосочетаний в большинстве случаев, сравнивая собранный материал из «Гияс- ул- лугота» с языком представителей науки и литературы средневековья, с помощью этих средств доказывает, что некоторые группы слов указанного словаря, внесённые в данный лексикон, использовались еще с давних времён.

Автор «Гияс-ул-лугота» перед толкованием таких лексических единиц вначале или в процессе изложения своего намерения упоминает, к какому языку или местности принадлежат такие лексические элементы.

Автор «Гияс – ул лугота» в процессе разъяснения слов, сочетаний и словосочетаний использует два вида семантизации: в большинстве случаев он широко комментирует анализируемые лексические единицы, но в отдельных случаях его объяснение становится очень кратким и сжатым, ограничивается указанием их принадлежности к той или иной местности только одного-двух пунктов.

Сопоставление материала в анализируемом словаре с лексическими единицами, сохранившимся в таджикских диалектах, показывает, что определённая часть таких слов и словосочетаний сохранилась во всех таджикских диалектах, другая группа – в отдельных диалектах и третья часть – только в этом или же другом диалекте. Кроме того, есть случаи использования некоторых слов лексикона, подвергающихся настоящему анализу, в северных таджикских диалектах и проживающими за границей таджиками, а также случаи использования определенной части слов в южных диалектах и диалектах таджиков, проживающих за пределами нашей республики.

Такие лексические элементы, «существующие в «Гияс – ул – лугот» - е Ромпури и сохранившиеся в современном языке таджиков, с точки зрения их языковой принадлежности не являются единственными, их большую часть образуют иранская лексика и лексика, заимствованная из арабского и турецкого языков, и лишь малую часть лексики составляют слова из других иранских языков.

Annotation

to the dissertation of Rahimov Abulkosim Ibragimovich on the topic of “Comparative study of Mavrenakhr lexical “Giyos-ul lugota” with modern southern and northern Tajik dialates” for a degree of candidate of philological sciences on specialty 10.02.00- Linguistics (10.02.20-Comparative- historical, comparative and typological linguistics)

Key words: dictionaries, correlation of languages, history of language, dialects, preservation of the words with limited and polysemantic meaning, Iranian and borrowed vocabulary (Arabian, Greek, Hindi, Turkish), evolution of form and meaning, phonetic phenomena: reduction, accretion, metathesis.

The given dissertation is dedicated to the lexical elements correlation with the the dialects of modern Tajik language in one of the dictionaries the first quarter of XIX century “Giyos-ul lugot” compiled by Rompuri. Based on the results of the analysis of a lave a group of researchers, the author praves that the words and word combinations existing in the modern Tajik dialects have come into existence due to the fact that they are the result of the historical usage of the words and word combinations of this kind in the historical Tajik language.

Based on the collected data from the above mentioned dictionary, in three chapters of the dissertation the author managed to prove that the words and word combinations of this kind are still being used by Tajik speaking population in different regions of Tajikistan and beyond it with either some phonetic changes or with some definite semantic transformation.

Considering the opinions of Rompuri on regional appliance of those words and word combinations the author of the dissertation has come to a conclusion that the author of “Giyos-ul lugot” had certain knowledge of dialects of his time.

With the purpose of comparing the group of words and word combinations from “Giyos-ul lugot” with the lexical elements used in the works of the medieval writers and scholars the author of the dissertation proves that some of the lexical elements have long been used in ancient times.

The author of “Giyos-ul lugot” while defining the words and word combinations of the dictionary gives states to what language or region those lexical elements originally belong to.

In the process of explaining the words and word combinations, the author of “Giyos-ul lugot” uses two types of semantization: in many cases he gives detailed comments on the analyzed lexical element, but in some cases he gives short comments, pointing out the regional usage of the analyzed lexical element.

The lexical elements in the given dictionary compared with the modern Tajik dialects witness that a certain amount of the words and word combinations still exist in all Tajik dialects, another group of them exist in definite Tajik dialects, and the third group of them exists in this or in that specific dialect. There are even cases that some words of the given lexicon that have been analyzed are used in the dialects of the tajiks of northern Tajikistan and the tajiks living abroad. Another group of them are used in the dialects of the tajiks of southern Tajikistan and of the tajiks who live beyond the borders of our republic.

Such type of lexical elements as used in “Giyos-ul lugot” of Rompuri and still preserved among modern tajik-speaking people mainly belong to Iranian vocabulary, vocabulary borrowed from the Arabic and Turkish languages, and a small amount of them belong to different Iranian languages.

Ба матбаа 18.12.2022 супоридашуд.
Ба чопаш 20.12.2022 имзо шуд.
Қоғази офсети. Андозаи 60x84/16. Чузъи чопи 3,93.
ЧДММ “Хуросон”

Сдано в печать 18.12.22. Подписано в печат 20.12.2022.
Бумага офсетная. Формат 60x84/16. Усл.печ.л.4,25.
Гарнитура шрифта «Times New Roman».
Тираж 100 экз. Заказ 325

Отпечатано в типографии ООО “Хуросон”.
город Худжанд, проспект Р.Ходжаева, 18
WWW. Huroson.tj